

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.666

Кол жазма укугунда
УДК: 336.74 (575.2) (043.3)

КАРАБЕКОВА АИДА КАМИЛЖАНОВНА

**ЕВРАЗИЯ ИНТЕГРАЦИЯЛАРЫН ӨНУКТУРУУНУН ФИНАНСЫЛЫК
АСПЕКТТЕРИ**

08-00-10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган авторефераты

Бишкек - 2024

Иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин банк иши жана салык салуу кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** **Абдиева Адиля Ильясбековна**, экономика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын окуу иштери жана өнүктүрүү боюнча проректору
- Расмий оппонеттер:** **Джолдошева Тамара Юлдашевнана**, экономика илимдеринин доктору, профессор, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин Бизнес жана PhD программалар Жогорку мектебинин директору
Кочербаева Айнура Анатольевна, экономика илимдеринин доктору, профессор, Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин профессору
Кулуева Чинара Раимкуловнана, экономика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университетинин финансы жана банктык иш кафедра башчысы
- Жетектөөчү уюм:** К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин финансы жана кредит кафедрасы, дареги: 715613, Жалал - Абад ш., Тарсус көчөсү, 1а.

Коргоо 2024-жылдын “1” ноябрында 14.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдындагы Д 08.23.666 диссертациялык кеңешинин жыйынында 720033 Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547 дареги боюнча өтөт.

Диссертациянын видеоконференциясын көрүү үчүн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-wra-13n-j9d>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу проспекти, 394) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (720044, Бишкек ш., Манас проспекти, 66) китепканаларынан, ошондой эле КР Президентине караштуу УАК сайтынан https://stepen.vak.kg/d_08_23_666/130315/ таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын “30” сентябрында таркатылды

ДК окумуштуу катчысы,
э.и.д., доцент



Есеналиева Б.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Евразия интеграциясы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин экономикалык моделинин ажырагыс элементи, алардын өнүгүү траекторияларын теңдөө, турукташтыруу жана тездетүү фактору болуп саналат. Евразия интеграциялык долбоорунун башталышында аныкталган артыкчылыктар бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда. Глобалдык экономиканы трансформациялоо шарттарында ар тараптуу модернизациялоо, кооперациялоо жана региондор боюнча улуттук экономикалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча синергетикалык күч-аракеттер талашсыз атаандаштык артыкчылык болуп саналат. 2025-жылга карата Бирликтин калыптанышынын негиз салуучу этабын аяктоо евразиялык интеграциянын максаттарына жетүүнүн жаңы инструменттерин иштеп чыгууну жана орто мөөнөттүү мезгилге интеграциялык өз ара аракеттенүүнүн векторлорун аныктоону талап кылат. Позитивдүү өнүктүрүүнүн евразиялык экосистемасын түзүү принциптүү түрдө маанилүү. Анын негизинде технологиялык эгемендик, бирдиктүү илимий-инновациялык мейкиндик, өздүк финансы системасы турат. Евразия интеграциясынын жаңы сапаты жашоо жана өнүгүү үчүн ыңгайлуу жана учурдун суроо-талабына жооп берген мейкиндикти түзүү максатында мамлекеттердин, ишкерлердин, окумуштуулардын, жаштардын потенциалдарын рационалдуу бириктирүүнү болжолдойт.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин кабыл алынышы менен ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык интеграциясынын ар кандай аспектерин изилдөө комплекстүү жана системалуу мүнөзгө ээ боло баштады, анткени мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына практикалык суроо-талап айкын болуп калды. Көптөгөн заманбап изилдөөлөрдүн көңүл борборунда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн улуттук финансы рынокторун интеграциялоо көйгөйү турат, ал финансы рынокторун өнүктүрүү, аларды жөнгө салууда эң чоң ырааттуулукка жетишүү, улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүүнүн натыйжалуу алгоритмдерин издөө милдеттеринин призмасы аркылуу каралат.

Экономикалык интеграция теорияларында бирдиктүү финансы рыногу салттуу түрдө мамлекеттик кызматташтыктын акыркы этаптарынын бири катары каралып, толук экономикалык жана саясий бирликке жол ачат. Финансы секторунун ишин камсыз кылуучу негизги үч рыноктогу (банктык, камсыздандыруу, баалуу кагаздар) терең конвергенция макулдашылган иш-аракеттердин жана жалпы критерийлерге ылайык келүүнүн негизинде бирдиктүү макроэкономикалык саясатты жүргүзүүнү болжолдойт. 2015-жылы түзүлгөн ЕАЭБ азыркы учурда өнүгүүнүн жаңыланган, кыйла туруктуу траекториясына чыгууда, ал боюнча кыймыл тереңирээк финансылык интеграцияны талап кылат. 2018-жылдан тартып ченемдик укуктук мейкиндикти бир эле учурда теңдештирүү жана Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) жөнгө салуучу ролун күчөтүү менен финансы рыногун пландуу либералдаштыруу жүргүзүлдү.

Коопсуздуктун жогорку деңгээли менен бирдиктүү финансы рыногун түзүү боюнча иш-аракеттерди координациялоо евразия интеграциясынын артыкчылыктарынын бири бойдон калууда. Бүгүнкү күндө мамлекеттердин валюталык-финансылык жана акча-кредиттик саясатын жакындаштырууга жана келечекте бирдиктүү финансылык рынокту түзүүгө багытты улантуунун маанилүүлүгүнө басым жасоо башкы мааниге ээ. Ошол эле учурда банк системасына карата ишенимдин деңгээлин жогорулатуу, жарандардын жана мамлекеттердин кызыкчылыктарын кылмыштуу кирешелерди легалдаштыруу жана терроризмди каржылоого байланыштуу аракеттерден коргоо маселелери өзгөчө актуалдуу бойдон калууда. ЕАЭБдин бардык өлкөлөрү үчүн финансы рынокторунун интеграциясы монетардык саясаттын натыйжалуулугун, экономикалардын тышкы соккуларга туруктуулугун, жалпы алганда финансы рынокторунун натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуучу бир катар негизги артыкчылыктарды бере алат. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрү финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунун үч негизги банктык, камсыздандыруу жана биржалык секторлорду кыйла тыгыз интеграциялоо сценарийлерин ишке ашырууда утушка ээ болот. Жалпысынан алардын өнүгүшү ЕАЭБде өз ара инвестициялардын өсүшүнө өбөлгө түзөт, бул улуттук экономикалык өнүгүүнүн максаттарына толук шайкеш келет. Финансы сектору экономиканын жогорку интеграциялык потенциалына ээ болгон чөйрөлөрүнө кирет. Ошондуктан ЕАЭБ жөнүндө келишим жалпы жана бирдиктүү рынокторду, атап айтканда финансылык рынокторду түзүү жолу менен интеграцияны тереңдетүүгө багытталган. Андан тышкары Келишимде ЕАЭБге мүчө мамлекеттер 2025-жылга карата финансы рыногу чөйрөсүндөгү өз мыйзамдарын шайкеш келтирет деп каралган *[Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишим, 103-берене]*.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн экономикалык потенциалындагы айырмачылыктарды жана улуттук мыйзамдардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен шайкеш келтирүү финансы рынокторун жөнгө салуунун улуттуктан жогорку режимге ар кандай ылдамдыкта ыңгайлаштырууну караган “жумшак” режимде өтүүдө.

Евразия экономикалык бирлигинде интеграциялык процесстердин өнүгүшүн изилдөөгө роммиялык профессорлор эмгектерин арнаган: А.А. Бадаян, Д.А. Белашенко, М.Л. Вартанова, Т.С. Вертинская, Н.С. Воронова, С.М. Гуриев, М.С. Елизаркина, В.П. Зиновьев, В.В. Карпов, Е. Непринцев. ЕАЭБде жалпы финансылык рыноктун келечегин кароо менен Н.С. Воронова, Л.Г. Истомина, С.П. Калмыков, К.А. Ларионова, Н.А. Львова, А.А. Макаров, Г.Н. Москалевич, С.Р. Платонов, Т.Ф. Пархоменко, Р.Н. Сафиуллина, В.В. Толкачев иштеринде чагылдырган.

Интеграциялык процесстерди өнүктүрүү чөйрөсүндө кыргыз окумуштуулары тарабынан жетишерлик илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн, алардын ичинде: А.А. Мигранян, М.Т. Макеева, А.А. Саякбаева, А.А. Шербекова, А.И. Абдиева, Т.Ю. Джолдошева.

Бирок ЕАЭБдин финансы рынокторунун ролун, Бирликке катышуучу өлкөлөрдүн экономикалык интеграциясынын потенциалдуу натыйжаларын изилдөөгө арналган изилдөөлөрдүн олуттуу көлөмүнө карабастан, Евразия регионунда финансы рынокторунун бирдиктүү секторун калыптандырууну илгерилетүүгө өбөлгө түзүүчү конкреттүү механизмдерди жана кыймылдуу күчтөрдү, ошондой эле анын Бирликтин өлкөлөрүнүн соодага, инвестицияларга жана башка маанилүү аспектилерине тийгизген таасирлерин кароодо белгилүү бир көйгөйлөр бар.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелеринин илимий-изилдөө иштеринин негизги багыттары менен байланышы. Диссертациянын темасы төмөнкү программаларды ишке ашыруу менен байланыштуу: “2018-2040-жылдар мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы”, “2030-жылга чейин ЕАЭБди өнүктүрүү стратегиясы”, “ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясы” жана Ж. Баласагын атындагы КУУнун кафедрасынын “Кыргыз Республикасынын экономикалык процесстерин оптималдаштыруу шартында салык саясаты жана акча-кредиттик мамилери” изилдөө темасынын илимий багыты менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдети Диссертациялык иштин негизги максаты болуп ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы системаларын жана рынокторун жакындатуу максатында ЕАЭБде финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу саналат.

Изилдөөнүн түзүлгөн максаты илимий издөө жана төмөнкүдөй негизги милдеттерди аткарууга комплекстүү мамиленин планында чечилет:

1. евразиялык интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрүн, спецификасын жана региондук бирикмелерде финансы интеграциясынын деңгээлин баалоо методологиясын изилдөө;

2. ЕАЭБде финансылык саясатты түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана “финансы-экономикалык интеграция” аныктамасынын автордук түшүндүрмөсүн берүү;

3. ЕАЭБдин жалпы финансы рыногунун түзүлүшүн жана анын түзүмдүк бөлүктөрүн изилдөө;

4. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугун камсыз кылуу максатында тобокелдиктерге баа берүү;

5. корреляциялык талдоого негизделген 2,35-жылга чейинки ИДПны өнүктүрүүнүн болжолдуу моделин, ЕАЭБдин ИДПсына төлөм балансынын көрсөткүчтөрүнүн таасирин иштеп чыгуу;

6. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрүнүн интеграциялык процесстеринде финансылык каналдарды өнүктүрүүнүн тенденцияларын талдоо жана баалоо;

7. валюталык интеграциянын максатын жана милдеттерин негиздөө жана ЕАЭБ бажы жана салык чөйрөсүнүн абалын баалоо;

8. жалпы ЕАЭБ финансы саясатын, ошондой эле салык, бажы жана валюта системасында оптималдаштыруунун концептуалдуу багыттарын иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөдөн алынган илимий жаңылыгы төмөнкүлөр менен бекемделет:

1. жалпы экономика жана экономикалык субъекттер үчүн финансы-экономикалык интеграциянын теориялык, уюштуруучулук-укуктук жана методологиялык аспектерин региондук бирикмелерде финансы интеграциясынын деңгээлин жана даражасын баалоонун методдорун жана мамилелерин аныктоо менен системалаштырылды жана жалпыланды;

2. ЕАЭБде финансы саясатын түзүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды жана “финансы-экономикалык интеграция” аныктамасынын автордук түшүндүрмөсү ар бир тараптын экономикалык жана финансылык максаттарга жетүүсү үчүн биргелешкен натыйжалуу кызматташтыкка багытталган, жарандык укуктун актылары менен жөнгө салынуучу, ыктыярдуулук принцибине негизделген бир нече чарбалык субъекттердин бирикмеси катары сунушталды;

3. ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптары бөлүндү жана финансы рыногунун негизги элементтерин өнүктүрүү тенденциялары аныкталды;

4. ЕАЭБ мүчө өлкөлөрүнүн региондук финансылык механизмдерин түзүүчү түзүмдөр, финансы системасынын туруктуулук тобокелдиктеринин профилдери аныкталды;

5. 2035-жылга чейин ИДПны өнүктүрүүнү болжолдоонун негизинде төлөм балансын тең салмактоонун модели иштелип чыкты;

6. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн интеграциясынын: акча которуулар; чет элдик инвестициялар; улуттук валюталарды колдонуу сыяктуу келечектүү финансылык каналдарын өнүктүрүүнүн тенденциялары аныкталды жана негизделди;

7. валюта, салык жана бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн негизинде ЕАЭБ өлкөлөрүнүн макулдашылган валюта, салык жана бажы саясатын камсыз кылуу үчүн чаралар сунушталды, ошондой эле дүйнөнүн айрым өлкөлөрүнүн оң тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн келечектери белгиленди;

8. бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салык жана бажы аспектерин өнүктүрүүгө, атап айтканда салыктык эгемендүүлүк, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикага дем берүү, салык жана бажы саясаттарынын макулдашылгандыгы боюнча концептуалдуу багыттар негизделди.

Диссертациялык иштин практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн натыйжалары финансы капиталын интеграциялоо, финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жана продукттардын интеграциялык процесстеринин, бажы чөйрөсүнүн санариптик трансформациясынын жана финансылык

глобалдашуунун ортосундагы түз жана кайтарым байланыш механизмдерин аныктоо теориясын иштеп чыгуунун методологиялык негизи катары колдонулушу мүмкүн.

Иштин айрым жоболору Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүмдөрү тарабынан финансылык интеграциялык өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Иштин жоболору жана тыянактары өзүнүн тышкы экономикалык саясатын түзүүдө финансы институттары тарабынан колдонулушу мүмкүн.

Иштин негизги жоболору жана тыянактары Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде “Бажы иши”, “Салыктар жана салык салуу” “Чарбалык субъекттин финансысы” дисциплиналары окутууда колдонулду.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык маанилүүлүгү. Евразия интеграциясын өнүктүрүүнү өркүндөтүү боюнча сунуштамалар интеграциялык өнүгүүнүн концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу үчүн сунуштамаларды иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1) Финансы-экономикалык интеграциянын ар кандай аспектерин теориялык талдоо анын башка экономикалык процесстерден артыкчылыктарын жана айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берет, атап айтканда чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилени билдирет. Интеграциялык өнүгүү бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн кыймылынын жалпы векторунан “артта” калган чөйрөлөрдү жана тармактарды макродеңгээлде аныктоого мүмкүндүк берүүчү региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого карата кыйла натыйжалуу методдор жана мамилелер аныкталды, башкача айтканда интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоо интеграциялык бирикмелерге катышуучу өлкөлөрдүн өнүгүү багыттарын аныктоо, жалпы артыкчылыктарды түзүү, “интеграциялардын интеграциясы” форматында өлкөлөр аралык диалогду түзүү үчүн актуалдуу болуп саналат.

2) ЕАЭБдеги финансы саясатынын комплекстүү баалоо берилди, финансы рынокторунда ишти жүргүзүүнүн жана финансы чөйрөсүндө маалыматтардын спецификасын түзүү тенденциясы, ЕАЭБдин финансы саясатын шайкеш келтирүү жана капиталдын эркин кыймылын камсыз кылуу үчүн финансы рынокторунда шарттарды түзүү үчүн фундамент болуп саналат. Мындай комплекстүү мүнөздөмө авторго “финансы-экономикалык интеграция” деген аныктаманын төмөнкүдөй түшүндүрмөсүн сунуштоого мүмкүндүк берди: кеңири мааниде, бул ар бир тараптын экономикалык жана финансылык максаттарга жетүүсү үчүн натыйжалуу биргелешкен кызматташууга багытталган, жарандык укуктун актылары менен жөнгө салынган, ыктыярдуулук принцибине негизделген бир нече чарбалык субъекттердин бирикмесин билдирет

3) Жалпы финансы рыногун түзүүгө ретроспективдүү талдоо жүргүзүүнүн негизинде ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптары бөлүп

көрсөтүлдү жана ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясынын негизги оң жактары аныкталды, аны ишке ашыруу Бирликтин ичинде капиталдын жана финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин кыймылы үчүн орун алган тоскоолдуктарды четтетүүгө, инвестициялык, банктык жана камсыздандыруу продуктуларынын жеткиликтүүлүгүн жана ар түрдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк, камсыздандыруу жана фондулук рыноктун өнүктүрүүнүн тенденциялары, финансы рыногунун маанилүү элементтеринин бири катары аныкталды, бул андан ары финансы интеграциясы үчүн жалпы платформаны берет.

4) ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү, алардын негизги мүнөздөмөлөрү менен түзүмдөр аныкталды, атап айтканда датасы, мүчөлөрү жана түзүү механизмдери, ошондой эле мүчөлөрдүн катышуу форматы менен демилге аныкталды. Белгилүү бир түзүмдөр бир жагынан биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгүн, экинчи жагынан – жаңы мүчө өлкөлөрдү тартуу элементин, б.а. үчүнчү өлкөлөр үчүн интеграциялык бирикменин жагымдуулугун жогорулатууну, демек, экономикалык таасирдүү чөйрөлөрүн кеңейтүүнү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну аныктайт. ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун аныкталган тобокелдиктеринин профилдери өлкөлөр каралып жаткан 2018-2022-жылдар мезгилинде туруктуу жогорку мааниге жеткен тобокелдиктердин көп санын топтогонун көрсөтүүдө. Мамлекеттин валюта жана финансы саясаты канчалык либералдуу болсо, тобокелдикке ыктоо ошончолук күчтүү болот

5) Көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоонун негизинде ЕАЭБдин ИДПсына таасир этүүчү кыйла маанилүү факторлор жана ЕАЭБге түз инвестициялар, ошондой эле экспорттун товарлары жана кызмат көрсөтүүлөрү аныкталды. ЕАЭБдин төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсебинин (сальдосу) эсебинен терс факторлор жана ЕАЭБден түз инвестициялар бар жана 2035-жылдын мезгилинде ИДПнын болжолу эсептелди. Бул болжол учурдагы операциялардын эсебинин сальдосун азайтуу жана ЕАЭБге капиталдын агымын көбөйтүү боюнча чараларды көрүү зарылдыгын көрсөтөт жана ЕАЭБдин ИДПсын өнүктүрүүгө төлөм балансын тең салмактуулугунун модели иштелип чыкты.

6) Изилдөөлөрдө азыркы шартта евразия интеграциясына катышуучу өлкөлөрдүн эң көп орун алган жана өнүгүп жаткан финансылык каналдары деп төмөнкү курамда белгиленди: акча которуулар; чет өлкөлүк инвестициялар; улуттук валюталарды колдонуу.

7) Евразия валюта фонду түрүндөгү мындай системаны институтташтыруу боюнча андан аркы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен ЕАЭБдин жаңы валюта-финансы саясатын түзүүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмдин ишке киргизүүгө болот. Мындай механизмди киргизүү Кыргызстан үчүн маанилүү болуп саналат, анткени бул Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы соода-финансылык өз ара байланыштын жогорку

деңгээлин эске алуу менен өлкөдө инфляциялык тобокелдиктерди олуттуу минималдаштырууга мүмкүндүк бермек.

8) Салыктык эгемендүүлүктү жана юрисдикциялардын атаандаштыгын, жеңилдетилген салык режими бар мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелерине салык салуу боюнча макулдашылган салык жана бажы саясатын эске алуу менен салык жана бажы мыйзамдарын өркүндөтүү, бажы тоскоолдуктарын четтетүү, трансчек аралык инвестициялар жана ишкердик иш үчүн тоскоолдуктарды жеңүү ж. б. аркылуу салык жана бажы саясатынын багыттарын аныктоо менен бекемделүүчү салык жана бажы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдуу багыты.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан ЕАЭБдин алкагында финансылык интеграциялык мамилелерди өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары жана келечектери аныкталды, бул интеграциялык өнүгүүнүн концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу үчүн сунуштамаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөнүн негизги жыйынтыктары эл аралык жана улуттук илимий-практикалык конференцияларда жана форумдарда окулду: «Итоги науки в теории и практике 2021» (Москва ш., ЕНО, 2021-ж.); «Евразийская экономическая интеграция, проблемы перспективы развития: цифровизации, управленческо-информационные, финансовые, мониторинговые, налоговые, учетно-аналитические, аудиторско-контрольные» (Түркия, Аланья, 2021-ж.); «Сегодня и завтра российской экономики» (Москва, 2023-ж.) ж.б.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары 19 илимий макалада, анан ичинде КРӨ УАК сунуштаган басылмаларда жарыяланды. Алардын ичинен ИЦРИ: КР – 11, РФ – 7; 1 макала Scopus маалыматтар базасында.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, төрт главанан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, негизги текст компьютердик терүү менен 252 беттен турат, ошондой эле 36 сүрөттү, 13 таблицаны жана 147 бибблиографиялык аталышты камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, диссертациялык иштин илимий жаңылыгы жана илимий натыйжалары, практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү, ошондой эле коргоого сунушталган негизги жоболор баяндалат.

“Интергациялык процесстерде финансыны түзүүнү калыптандыруунун теориялык-методологиялык негиздери” деп аталган биринчи главада евразиялык интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн

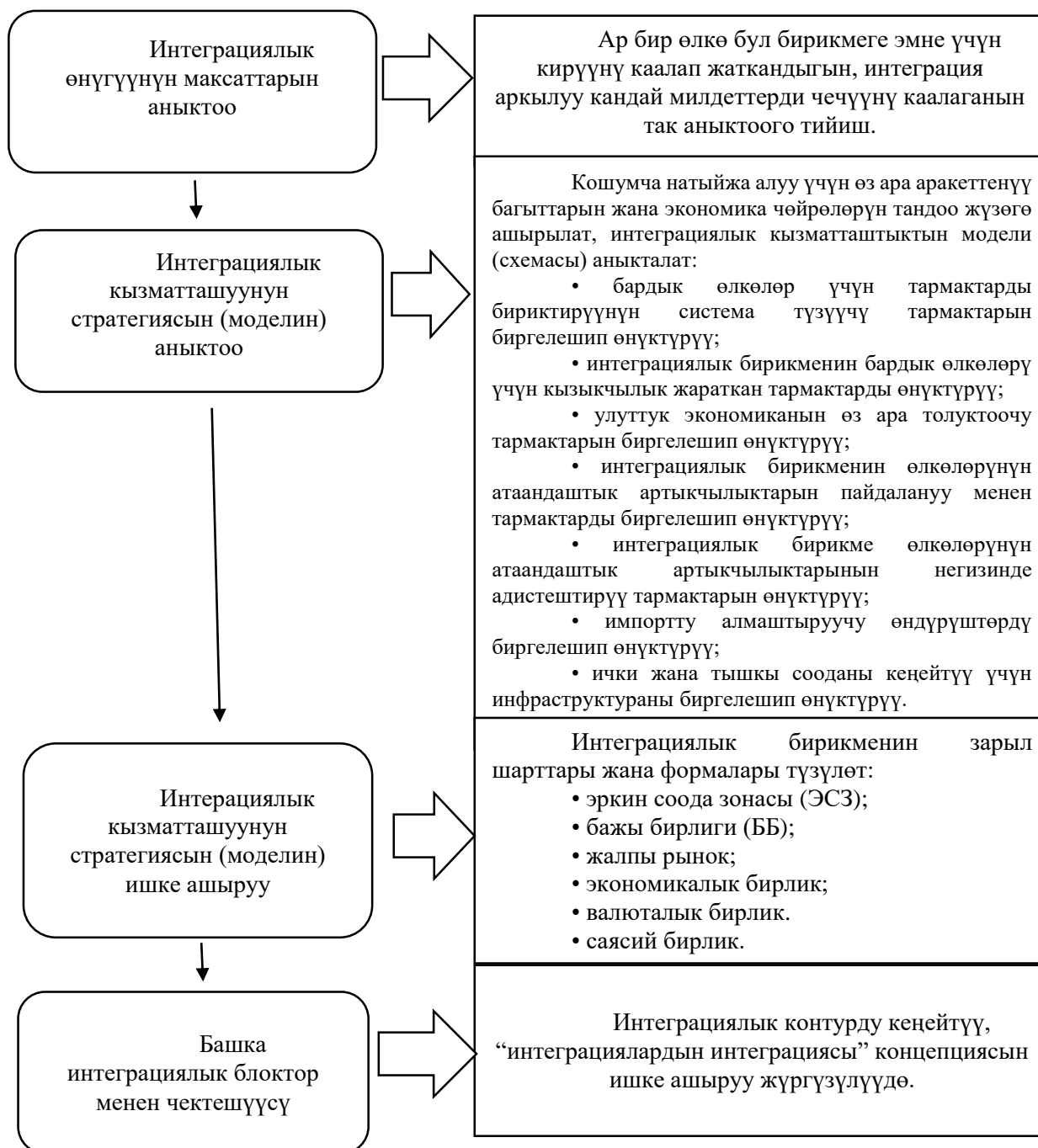
өбөлгөлөрү жана спецификасы ачылды, финансы-экономикалык интеграция шарттарында финансылык саясаттын заманбап аныктамасы изилденди, региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоонун методдору жана мамилелери изилденди.

Заманбап шарттарда дүйнөнүн дээрлик бир дагы өлкөсү башка өлкөлөр менен өз ара аракеттенбестен натыйжалуу өнүгө албайт. Өлкөлөр саясий, экономикалык, геосаясий же геоэкономикалык кызыкчылыктарынын негизинде биригишет. Бул кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн ар кандай интеграциялык топтор түзүлөт. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча дээрлик 300 колдонуудагы региондук соода макулдашуулары бар, анын ичинде экономикалык интеграция, бажы бирликтерин түзүү жөнүндө макулдашуулар жана продукциянын белгилүү бир тизмегине жайылтылган иш-аракеттердин жарым-жартылай чөйрөсү менен макулдашуулар.

Бүткүл дүйнөдө интеграция процесстерин өнүктүрүү, алардын максаттары, өнүгүү стратегиялары, зарыл шарттарды түзүү принциптери интеграциялык бирикмелерди түзгөн өлкөлөрдүн географиялык жайгашуусуна жана экономикалык өнүгүү деңгээлине карабастан жалпы мыйзам ченемдүүлүккө ээ.

Жалпысынан алганда евразиялык интеграция боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, евразиялык интеграциялык бирикмени түзүү жана өнүктүрүү процессин схемалык түрдө төрт ырааттуу кадам түрүндө көрсөтүүгө болот (1-сүрөт). Бул схема интеграциялык бирикменин эволюциясын жана анын глобалдык экономикалык системага кошулушун “маңызы боюнча” чагылдырат. Бирикмени өнүктүрүүнүн андан аркы векторун аныктоочу маанилүү фактор болуп катышуучу өлкөлөрдүн өз ара аракеттенүү стратегиясын (моделин) тандоо саналат. Башкача айтканда, бул бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн атаандаштык артыкчылыктарын эске алуу менен интеграциялык потенциалын жүзөгө ашыруунун багыттарын аныктоо.

Интеграциялык кызматташтыктын стратегиясы (моделин) экономиканын чөйрөлөрүнө негизделет, аларды биргелешип өнүктүрүү катышуучу өлкөлөргө кошумча экономикалык натыйжа алып келиши мүмкүн. Экономиканын тармактарынын жана секторлорунун ар түрдүүлүгүнө карабастан, интеграциялык кызматташуунун тигил же бул айкалышындагы моделдер бардык интеграциялык бирикмелерде өнүгүүдө (1-сүрөттү караңыз).



1-сүрөт. Интеграциялык бирикмени түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн базалык кадамдары

Булак: автор тарабынан иштелип чыкты [Базада <https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary>]

Кызматташтыктын тандалып алынган моделинин алкагында мүчө мамлекеттер макулдашылган жөнгө салуучу иш-аракеттерди өндүрүү жана ишке ашыруу факторлорунун кыймылы үчүн шарттарды аныктайт. Бул учурда макулдашуулардын деңгээлине жана тереңдигине жараша интеграциялык бирикменин формасы көз каранды: ЗСТ, ББ, жалпы рынок, экономикалык бирлик, валюталык бирлик, саясий бирлик. Ошол эле учурда эл аралык экономикалык мамилелердин заманбап теориясында интеграциялык бирикменин бир формасынан экинчи формасына өтүү интеграциялык

кызматташтыктын тереңдеши жана барган сайын көп сандагы чектөөлөрдүн жоюлушу менен коштолууга тийиш.

Чет элдик илимий басылмаларда финансылык-экономикалык интеграциянын ар түрдүү чечмелениши кездешет. Биздин оюбузча, аны түшүнүү үчүн эки негизги мамилени аныктоого болот – кенен жана тар. Финансы-экономикалык интеграцияны кеңири түшүнүүдө авторлор натыйжалуу өнүгүүдөн экономикалык артыкчылыктарды алууга багытталган чарбалык субъекттердин бирикмеси катары чечмелейт [*Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК / Г.А. Петранева, Ю.И. Агибров, ж.б.; Г.А. Петраневой редакциясы астында. – М.: Колосс, 2005. – 223 б.*].

“Финансылык-экономикалык интеграция” такталган жалпыланган түшүндүрмө ыктыярдуулук принцибине негизделген, жарандык укуктун актылары менен регламенттелген, тараптардын ар биринин экономикалык жана финансылык максаттарына жетишүү үчүн натыйжалуу биргелешкен кызматташуусуна багытталган бир нече чарбалык субъекттердин бирикмеси катары аныкталат.

Финансы-экономикалык интеграциянын ар түрдүү аспектерин теориялык талдоо башка экономикалык процесстерден анын артыкчылыктарын жана айырмачылыктарын атоого мүмкүндүк берет:

- чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы ар кандай булактардан финансылык жана интеллектуалдык ресурстарды тартуу менен өндүрүштүк жана башкаруучулук технологияларын жаңылоого негизделген узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет;

- ресурстарга (материалдык, эмгектик, финансылык, маалыматтык) жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк кеңейет, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу жогорулайт;

- интеграцияланган системанын катышуучулары алдыда турган көйгөйлөрдү чогуу чечет;

- интеграцияланган системага кирген чарбалык субъекттер тышкы атаандаштардан коргоону алышат.

Евразиялык интеграция жана бул процесстерде турган өлкөлөрдүн финансылык саясаты боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, бул өлкөлөрдө бирдиктүү финансылык, акча жана кредиттик саясаттын болуу фактысы, демек ЕЭЖтин алкагында жоопкерчиликтерди жана милдеттерди ведомстволук бөлүштүрүү дагы суроо туудурат. Дал ушул маселени теориялык-методологиялык иштеп чыгуу бирдиктүү саясатты жүргүзүү методдору жөнүндө суроого жооп берүүгө өбөлгө болмокчу.

Ошондой эле евразия интеграциясынын алкагында мамлекеттик финансылык саясатты өнүктүрүүнүн иштелип жаткан программаларында бекем методологиялык негиздин жок экендигин белгилей кетүү зарыл, ЕАЭБдин финансыны башкаруунун жана финансы рынокторун жөнгө салуунун бирдиктүү программалары жок. Биздин оюбузча бул программанын маанилүүлүгү улуттук бийлик органдарынын ишинин бардык башка багыттарына финансылык саясаттын олуттуу таасири менен аныкталат; финансылык саясаттын натыйжалуулугун жогорулатуу зарылдыгы жана кайра

бөлүштүрүлүүчү ресурстар үчүн финансылык саясаттын айрым багыттары менен уюмдардын ортосундагы атаандаштык дагы олуттуу мааниге ээ.

Андан тышкары азыркы учурда региондук интеграциянын даражасын өлчөө процессине бирдиктүү мамиле иштелип чыккан эмес, бул көп жагынан объективдүү себептер менен аныкталат. Мисалы, мамлекеттик статистика кызматтарынын ишинде шайкеш келтирилген мамилелердин жоктугу ар кандай индикаторлордун салыштыруу проблемасына алып келүүдө. Жыйынды индекске кирген индикаторлордун же субиндекстердин салмагын баалоо боюнча методологиялык татаалдыктар бар (эксперттик пикирдин же математикалык методдорду колдонуунун ортосундагы тандоо). Ушуга байланыштуу көбүнчө макроэкономикалык индикаторлорду баалоого (ИДП, ТЧИ көлөмү, экспорт жана импорт ж.б.) же параметрлердин аз санын камтыган салыштырмалуу жөнөкөй индекстерди түзүүгө (Кирни индекси) же агымдардын ар кандай түрлөрүнүн өз ара кирүүсүн баалоого (АЕИ индекси) кайрылышат.

Бирикмелердин көп түрдүүлүгү жана экономикалык интеграция форматтары, ошол эле бирикмелерге мүчө мамлекеттердин экономикаларынын спецификасы сыяктуу аны өлчөөгө бирдиктүү мамилени иштеп чыгуу үчүн татаалдыктарды түзөт. Ошол эле учурда ЕАЭБде индикаторлор системасынын жардамы менен интеграциянын мониторингин түзүү милдетин карай турган изилдөөлөр азыркы учурда ЕАӨБ экономикалык интеграциянын индикаторлор системасы менен иш жүзүндө чектелген. Натыйжада кандай болбосун интеграциялык бирикмеде интеграциянын деңгээлин баалоого мүмкүндүк берген, анын ичинде жалпы методологиялык мамилелердин негизинде аларды салыштыруу максатында интеграциянын индикаторлор системасын иштеп чыгуу милдети актуалдуу бойдон калууда.

“ЕАЭБде жалпы финансылык саясатты түзүү жана өнүктүрүү” деп аталган экинчи главада ЕАЭБде финансы саясатын жана жалпы финансы рыногун түзүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды, ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берилди. 2035-жылга чейин ИДПны өнүктүрүүнү болжолдоонун негизинде төлөм балансын тең салмактоонун модели иштелип чыкты.

Диссертациялык изилдөөнүн объекти болуп Евразия экономикалык бирлигинин мүчө өлкөлөрүнүн финансы системалары жана рыноктору саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп ЕАЭБ шартында евразия мейкиндигинде финансы интеграциясын өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-экономикалык, ченемдик, укуктук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары болуп экономикалык илимде кабыл алынган илимий таануунун ыкмалары жана түрлөрү саналат: системалуу мамиле, диалектикалык логиканын принциптери, тарыхый-экономикалык талдоо, финансылык, статистикалык талдоо, салыштырмалуу талдоо жана эксперттик баалоо. Изилдөөнүн материалдары катары ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн борбордук статистикалык комитеттеринин жана

банктарынын жана ЕЭКтин отчеттору жана статистикалык маалыматтары, ошондой эле ЕАӨБ материалдары, ченемдик укуктук актылары кызмат кылды.

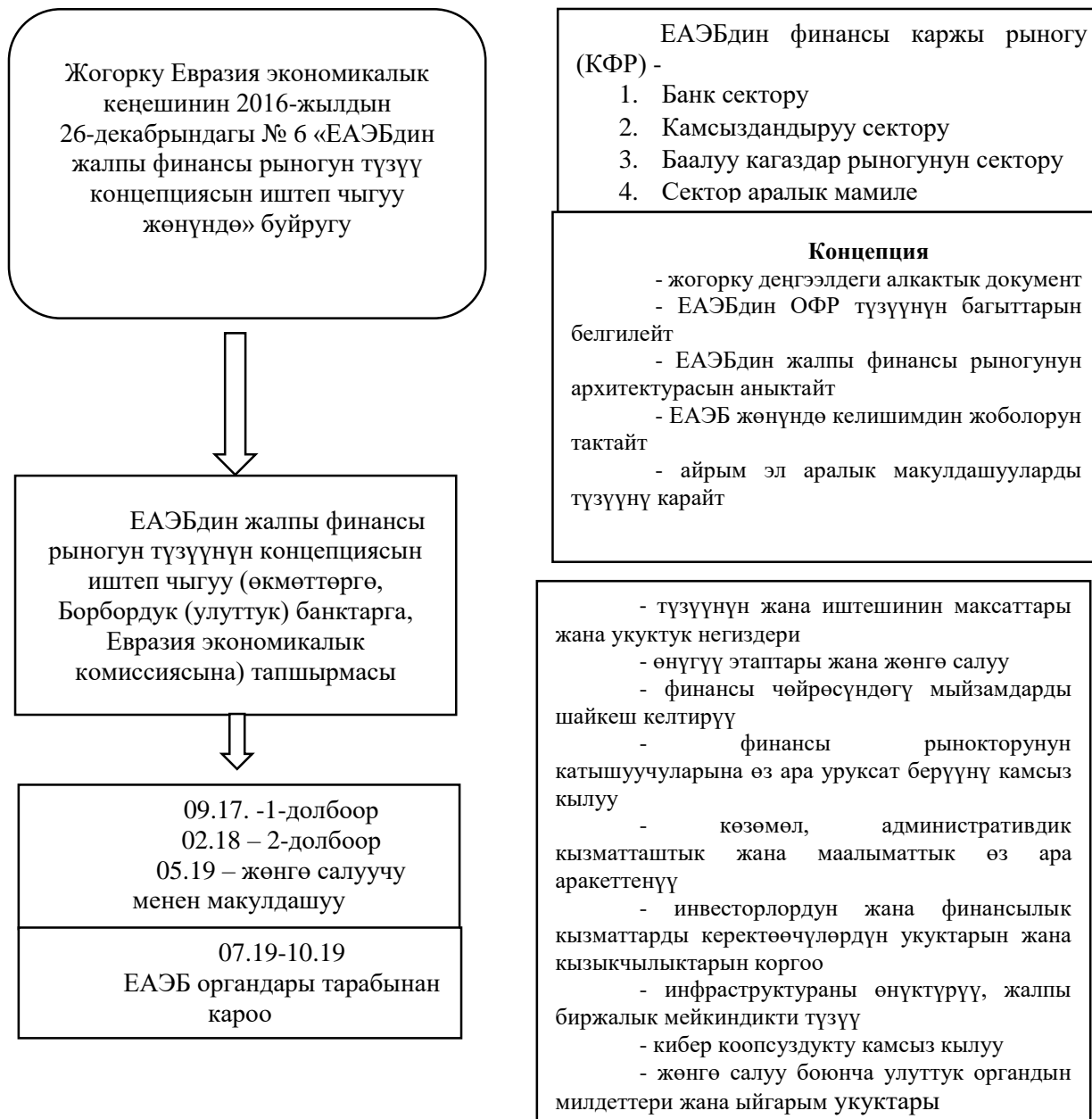
ЕАЭБге мүчө мамлекеттеринин интеграциялык өз ара аракеттүүсүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири жалпы финансы рыногун түзүү болуп саналат. Бул милдетти чечүү капиталды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыз кылууга, тобокелдиктерди диверсификациялоого жана минималдаштырууга, финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана өз ара жол берүү боюнча чектөөчү тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет.

ЕАЭБ өлкөлөрүндө финансы рыногунун жалпы көлөмү банк системасын жана фондулук рынокту эске алганда 3 трлн АКШ долларына жакынды түзөт. Мындан тышкары дүйнөнүн 40тан ашык өлкөсү Евразия экономикалык бирлиги менен эркин соода зоналарын түзүүгө кызыкдар экендигин билдиргендигин эске алуу керек.

ЕАЭБ жөнүндө келишимге ылайык мүчө мамлекеттер валюта-финансы чөйрөсүндө кызматташтыкты өнүктүрүү, тышкы соода жана инвестициялык операцияларда капиталдын эркин кыймылын камсыздоо, улуттук валюталардын өз ара конвертацияланышын камсыздоо максатында макулдашылган валюта саясатын жүргүзөт. Бүгүнкү күндө күн тартибинде ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн алында курстук саясатты координациялоо маселелери турат. Бажы-тарифтик жана тарифтик эмес тоскоолдуктардын жоктугу жана ЕАЭБде бирдиктүү бажы аймагынын иштөө шарттарында курстук саясатты макулдашуу ЕАЭБдин жалпы рыногунда товарлардын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн чоң мааниге ээ.

Бюджеттик саясат чөйрөсүндө координациялоо үчүн кирүү бажы алымдарынын суммаларын чегерүүнүн жана бөлүштүрүүнүн колдонуудагы тартибине мониторинг жүргүзүү, алардын бюджеттердин кирешесине чегерилишин контролдоо, ошондой эле макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн сандык маанилерине: консолидацияланган бюджеттин жылдык дефицитине, мамлекеттик башкаруу секторунун карызына жана экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугун аныктоочу инфляциянын деңгээлине мониторинг жүргүзүү практикалык мааниге ээ.

ЕАЭБ жөнүндө келишимдин алкагында мамлекеттер өз ара соода жүргүзүүдө салыктардын, жыйымдардын жана төлөмдөрдүн бардык түрлөрү боюнча салык салуунун мындай шарттарын колдонуу боюнча милдеттенмелерди өздөрүнө алышат, мында мүчө мамлекеттердин биринде да ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнөн ташып келинген жана сатылган товарларга карата салык салуунун өз аймагынан чыгарылган окшош товарларга карата салык салуунун шарттарына караганда анча жагымдуу эмес шарттары болушу мүмкүн эмес [ЕАЭБ жөнүндө келишим, 24.03.2022].



2-сүрөт. Жалпы финансы рыногун түзүү жөнүндө маселенин тарыхы
Булак: автор тарабынан иштелип чыкты [<https://eec.eaeunion.org/comission/about>]

Колдонуудагы ставкаларды жакындатуу жана акциздер боюнча аракеттерди координациялоо ЕАЭБ мамлекеттеринин товар өндүрүүчүлөрү үчүн бирдиктүү рыноктун алкагында бирдей атаандаштык шарттарын түзүүдө маанилүү ролду ойнойт. Алгач ЕАЭБ өлкөлөрү кайсы ченемдик укуктук актылар жакындашууга тийиш экендигин, ошондой эле ырааттуулугун аныктайт жана финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү үчүн зарыл болгон чараларды иштеп чыгат. Улуттук мыйзамдардын ченемдерин жакындаштыруу процесси 2025-жылга чейин аякташы керек.

ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун куруу эки этапта ишке ашырылат. Биринчи этапта 2025-жылга чейин Бирликтин өлкөлөрү финансы мыйзамдарын шайкеш келтирүү боюнча иштерди жүргүзүүсү, финансы рынокторун жөнгө салуучулардын административдик кызматташтыгын уюштурууга карата мамилелерди иштеп чыгуусу жана натыйжада Бирликтин

өлкөлөрүнүн финансылык кызмат көрсөтүүчүлөрүнүн бири-биринин рынокторуна өз ара жол берүүлөрүн камсыз кылуусу зарыл.

2025-жылдан кийинки экинчи этапта финансылык мыйзамдарды шайкеш келтирүү жана юридикалык жак катары кошумча мекемесиз (лицензиялоосуз) финансылык кызматтарды көрсөтүү боюнча ишти жүзөгө ашырууга макулдашылган мамилелерди аныктоо боюнча ишти улантуу күтүлүүдө.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы рынокторунда маанилүү ролду банктар ойной тургандыгын талдоо көрсөттү. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн банк системасынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: Россия үстөмдүк кылган банктардын саны жана өлчөмү.

1) банктык эмес институттарга салыштырмалуу активдердин көлөмү боюнча банк секторунун олуттуу үстөмдүгү;

2) банктык активдердин концентрациясынын жогорку деңгээли (5 ири банк бардык өлкөлөрдөгү активдердин 50 %дан ашыгын түзөт);

3) экономиканын банк кредиттери менен каныккандыгынын төмөнкү деңгээли.

Бүгүнкү күндө банк секторунда өз ара өтүү (интеграция) деңгээли анча чоң эмес. Мындай шарттарда мыйзамдарды жакындаштыруу жана банктык кызмат көрсөтүүлөр рынокторун интеграциялоо татаал көп факторлуу милдет болуп саналат.

Финансы рыногунун эң маанилүү элементтеринин бири өнүгүү тенденциясын диагностикалоо: банк жана камсыздандыруу төмөнкү натыйжаларды көрсөттү. Алсак, ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун субъекттеринин жалпы саны 2022-жылы 1574 бирдикти түздү, бул базалык 2018-жылга салыштырмалуу 16,8 %га аз же абсолюттук мааниде алганда 318 бирдик. Бул көрсөткүчкө изилдөө мезгилинде Россияда жана Беларусь Республикасында чет өлкөлүк контролдогу банктардын саны азайышы таасир эткен.

ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун субъекттеринин санынын көрсөткүчүнүн төмөндөшүнө карабастан, алардын активдери жана милдеттенмелери өсүүдө. 2022-жылы ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун активдери 2074,4 млрд. АКШ долларын түзгөн, бул 2018-жылга караганда 862,7 млрд. АКШ долларына же 71,2 %га көп. Өсүш активдүү операциялардын өсүшүнүн эсебинен болду: кредит берүү, инвестициялык операциялар жана банктардын өздүк жана тартылган каражаттарды жайгаштыруу боюнча башка операциялары. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун милдеттенмелери 1880,6 млрд. АКШ долларын түздү, бул 2018-жылга караганда 411,3 млрд. АКШ долларына же 27,99 %га көп. Өсүш кардарлардын – юридикалык жана жеке жактардын депозиттеринин өсүшүнүн, банктар аралык кредиттердин, облигациялардын жана банктын векселдеринин көлөмүнүн көбөйүшүнүн эсебинен болду.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногу төмөндөү тенденциясын көрсөтүүдө. ЕАЭБ катышуучу-өлкөлөрүнүн камсыздандыруу

рыногунун субъекттеринин жалпы саны 2022-жылы 204 бирдикке жетти, бул базалык 2018-жылга салыштырмалуу 23,8 %га аз же абсолюттук туюнтууда 64 бирдик, бул көрсөткүчкө изилдөө мезгилинде Россияда жана Казакстан Республикасында камсыздандыруу компанияларынын санынын кыскарышы таасирин тийгизди.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногунун субъекттеринин санынын төмөндөшүнө карабастан камсыздандыруу сыйлыктарынын суммасы жана камсыздандыруу төлөмдөрүнүн суммасы өсүүдө. Биринчи кезекте, мындай тенденция камсыздандыруу компанияларынын кардарлар базасынын өсүшү менен байланыштуу. Жеке жактар менен жоопкерчиликти ыктыярдуу камсыздандыруу жана жеке камсыздандыруу боюнча келишимдердин көбөйгөндүгүнө байланыштуу, бул калктын финансылык сабаттуулугунун деңгээлин жогорулатуудан кабар берет, экинчиден, милдеттүү камсыздандыруу чөйрөсүндөгү юридикалык жактар үчүн ЧУАларды күчөтүүдөн улам болду.

Финансы кызматташтыгынын негизги багыттары, мүчө мамлекеттердин түзүлүп жаткан финансы механизмдерине катышуу схемалары, максаттары жана милдеттери жөнүндө объективдүү көз карашты бүгүнкү күндө ЕАЭБде түзүлүп жаткан финансы түзүмдөрүн изилдөөнүн негизинде түзүүгө болот (1-таблица).

1-таблица - ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү түзүмдөр: негизги мүнөздөмөлөр

Демилге	Түзүлдү	Мүчөлөр	Механизм	Катышуу форматы
Евразия экономикалык бирлигинин Бажы бирлиги	2007-ж.	РФ, КР, БР + с 2014 КР, АР	Евразия экономикалык коомдоштугунун мамлекеттер аралык кеңеши (Бажы бирлигинин жогорку органы)	Бирдиктүү бажы аймагын түзүү жана Бажы союзун түзүү жөнүндө келишим
Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин 2014-жылдын 10-октябрындагы №78 «Евразия экономикалык биримдигинин бюджетти жөнүндө жобо тууралуу» чечими	2014-ж.	РФ, КР, БР, КР, АР	ЕАЭБ бюджетине үлүштүк төгүмдөр	ЕАЭБ жөнүндө келишим, ЕАЭБ укугун түзгөн документтер
Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2012-жылдын 16-июлундагы № 54 «Евразия экономикалык бирлигинин Бирдиктүү бажы тарифин бекитүү жөнүндө» (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) чечими	2012-ж	РФ, КР, БР + 2014-жылдан бери КР, АР	Ташып кирүү бажы алымдарынын салымдары	Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишинин бирдиктүү товардык номенклатурасы

Булак: булактардын негизинде автор тарабынан иштелип чыкты [Евразия экономикалык кеңешинин 10.10.2014 N 78 “Евразия экономикалык бирлигинин бюджетти жөнүндө жобо тууралуу” чечими, Евразия экономикалык комиссиясынын 16.07.2012 N 54 “Евразия

экономикалык бирлигинин Бирдиктүү бажы тарифин бекитүү тууралуу” чечими (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен)]

1-таблицага ылайык ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык кызматташтыгынын түзүмү хронологиялык түрдө биринчи болуп Евразия экономикалык коомдоштугунун (ЕврАзЭС) катышуучу өлкөлөрүнүн ичинен үч өлкөнүн (Россия, Белоруссия жана Казакстан) форматында түзүлгөн (ЕврАзЭС же жөн гана ББ), анда ага мүчө болуу ЕврАзЭСке катышуучу өлкөлөр үчүн милдеттүү эмес болгон.

Жобо Евразия экономикалык бирлигинин (мындан ары – Бирлик) бюджетин түзүүнүн жана аткаруунун, ошондой эле Бирликтин бюджетинин аткарылышы жөнүндө отчетту даярдоонун тартибин аныктайт.

Жалпысынан экономикалык бирликтин стадиясында турган интеграциялык бирикме үчүн консолидацияланган бюджеттин болушу зарыл. Бир жагынан, бул биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгү, экинчи жагынан – жаңы мүчө өлкөлөрдү тартуунун элементи, б.а. интеграциялык бирикменин үчүнчү өлкөлөр үчүн жагымдуулугун жогорулатуу, демек, экономикалык таасир чөйрөсүн кеңейтүү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. ЕАЭБди өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиясынын жана экономиканы инновациялык модернизациялоого багытталган аны ишке ашыруу механизмдеринин максаттары үчүн консолидацияланган бюджет керек, анын чыгаша бөлүгү административдик гана эмес, долбоордук чыгымдардан да турат.

Туруксуздуктун потенциалдуу булактарынын ар түрдүүлүгү, финансылык рыноктордун ар кандай сегменттеринин ортосунда кризистик көрүнүштөрдүн таралышы жана негизги факторлордун сызыктуу эмес өз ара аракеттенүүсү (таасир этүүчү факторлордун жалпы массивинен акыркыларды бөлүп чыгаруунун татаалдыгы сыяктуу) финансылык тобокелдиктерге баа берүү, финансылык туруктуулук сыяктуу эле, бир көрсөткүчтө камтылбай тургандыгын негиздеген изилдөө позициясын ырастайт. Өнүгүп келе жаткан рыноктору бар өлкөлөрдүн финансы системаларына таасир этүүчү глобалдык тобокелдиктерди жакшыраак түшүнүү финансылык системаны карап чыгуунун негизинде түзүлүшү мүмкүн. Белгилүү бир убакыт аралыгында көрсөткүчтөрдүн динамикасын изилдөөнүн натыйжасында, эгерде төмөнкү шайкештикти сактоого мүмкүн болсо, тобокелдиктерди диагностикалоонун максатына жетүү мүмкүн: бул көрсөткүчтөр системасында каралган тобокелдиктер белгилүү бир деңгээлде өлчөнө алат, жетиштүү деңгээлде бөлүнүшү жана финансылык туруктуулук менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Өлкөнүн финансылык өнүгүүсү жетишсиз жана жөнгө салуу системасы начар болгон учурда тобокелдиктер бир нече эсе көбөйгөнүн аналитикалык изилдөөлөр көрсөттү. Тобокелдиктердин ар түрдүүлүгүнүн ичинен биз алардын төмөнкү түрлөрүн тандап алдык:

- *капитал агымынын ашыкча туруксуздугу* (капиталдын эсебинин айрым түзүмдүк элементтеринин динамикасы менен сүрөттөлгөн);

- улуттук валютанын кескин арзандашынан улам чет өлкө валютасында номинацияланган карыздын тез өсүшү (экономиканын секторлору боюнча карыздык милдеттенмелердин динамикасын мүнөздөөчү көрсөткүчтөр менен сүрөттөлөт);

- натыйжасыздыктын күчөшү тобокелдиги (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келүүсүнөн улам келип чыккан капиталдын бурмаланышы) күндөлүк эсептин жана эл аралык резервдердин динамикасында чагылдырылышы мүмкүн.

ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин тобокелдиктерин диагностикалоо диаграммалары төлөм балансынын маалыматтарынын негизинде түзүлөт (керектөө бааларынын индексине (2022) түзөтүлгөн миллиондогон АКШ долларында, РПБ6 методологиясында). Бул маалыматтар Борбордук (улуттук) банктардын расмий сайттарында төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча берилген: 1) эл аралык резервдер; 2) карыздык милдеттенмелердин таза кабыл алынышы (мамлекет, борбордук банк, экономиканын башка секторлору тарабынан); 3) күндөлүк операциялар эсебинин сальдосу; 4) капиталдын эсебинин айрым түзүмдүк элементтеринин сальдосу: түз, портфельдик жана башка инвестициялар (“+” финансылык активдерди таза сатып алуу; “-” милдеттенмелерди таза кабыл алуу).

2020-2021-жылдар мезгили пандемиядан кийинки кризис мезгили экенин белгилөө керек жана түз инвестициялар боюнча, резервдик активдер боюнча көлөмдөр кескин төмөндөгөнүн талдоо көрсөтүү, пандемия учурундагы айрым туруктуулукту Кыргыз Республикасы гана көрсөтүп жатканы көрүнүп турат, сыягы, биздин экономиканын финансылык түзүүчүсү дүйнөлүк экономикага көп интеграцияланбаган фактор таасир этүүдө.

Белгилүү бир убакыт аралыгында тобокелдикке сезгич көрсөткүчтөрдүн өзгөрүшүн мүнөздөгөн графиктердеги байкалган жылыштардын негизинде, биз белгилүү бир убакыт аралыгында улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдиктеринин көбөйүшүн же азайышын көрө алабыз.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдиктеринин профилин кароо (2-таблица) каралып жаткан өлкөлөрдүн улуттук финансылык системаларынын туруктуулугунун абалын дагы да деталдаштырууга жана окшош тобокелдик профилдери бар өлкөлөрдүн топторун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

2-таблица – ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулук тобокелдиктеринин профилдери

	Армения Республикасы	Беларусь Республикасы	Казакстан Республикасы	Кыргыз Республикасы	Россия Федерациясы
Эл аралык резервдер	-	+	+	+	+
Учурдагы эсеп	+	+	-	-	+
Чет өлкөлүк түз инвестициялар	-	+	-	-	-
Портфельдик чет элдик инвестициялар	-	+	+	-	-

Эскертүү:

+ каралып жаткан көрсөткүчтүн орточо өзгөрүү маанисинин өсүшүн билдирет;
– каралып жаткан көрсөткүчтүн орточо өзгөрүүсүнүн мааниси азайганын же өзгөрбөгөнүн билдирет.

Булак: автор тарабынан иштелип чыккан [ЕАЭБ өлкөлөрүнүн Төлөм балансынын маалыматтарынын негизинде]

2-таблицада көрүнүп тургандай, төлөм балансынын жана өлкөлөрдүн тобокелдик профилдеринин негизинде

биринчиден, дээрлик бардык өлкөлөр капитал агымынын туруксуздугун азайтууга жетишти же алардын кризис учурундагы караганда интенсивдүү өсүшүнө жол беришкен жок. Кыргыз Республикасы (капиталдын бардык элементтери боюнча орточо өзгөрүүнүн өсүшүн көрсөттү), Казакстан Республикасы (портфелдик жана башка инвестициялардын агымынын орточо өзгөрүүсүнүн өсүшү) буга кошулбайт.

экинчиден, дээрлик бардык өлкөлөр улуттук валютадагы карыздын тез өсүшүн көрсөтүштү, бул улуттук валютанын кескин начарлашын көрсөтүп турат. Россия Федерациясы, Беларусь Республикасы кирбейт.

үчүнчүдөн, айрым өлкөлөр натыйжасыздыктын күчөшүн көрсөттү (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келишинен улам капиталдын бурмаланышы), анткени эл аралык резервдердин, учурдагы эсептин жана капиталдын агымынын (Казакстан), эл аралык резервдердин (Армения) орточо өзгөрүү динамикасы өстү.

төртүнчүдөн, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин көпчүлүгү пандемиядан кийинки кризистен кийин улуттук системанын туруктуулугунун тобокелдиктерин тигил же бул өлчөмдө азайтууга жетишти деген тыянак чыгарууга болот, Россия Федерациясы кризистен кийин тобокелдиктин эң чоң өсүшүн көрсөткөн жалгыз мамлекет болуп калды. Мунун себеби катары ЕАЭБдин башка мүчө мамлекеттерине салыштырмалуу бул мамлекеттин финансы системасынын интегралдуулугунун жогорку деңгээлин, ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу анын дүйнөлүк финансы системасына кошулуусу чоң экендигин таануу керек жана ЕАЭБдин калган мүчө мамлекеттери кризисте капиталдын агымын чектөө саясатын жүргүзүшкөн (ар кандай катаалдык), бул аларга тобокелдиктердин өсүү темпин аздыр-көптүр кармап турууга же алардын төмөндөшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берди. Ошентип, ЕАЭБ өлкөлөрү жалпысынан 2018-2022-жылдар үчүн тобокелдиктердин көп санын топтогонун, мамлекеттин валюта жана финансы саясаты либералдуу болгон сайын тобокелдиктерге ыктоо күчтүү экендигин белгилөөгө болот. Мунун баары, албетте, финансы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүгө өзгөчө актуалдуулукту берет жана ЕАЭБдин региондук финансылык демилгелерине көңүл бурууну күчөтүүнү талап кылат.

Диссертациялык изилдөөнүн алкагында ЕАЭБдин төлөм балансы менен ЕАЭБдин ИДПсынын ортосунда байланышты изилдөө зарылдыгы келип чыкты, анткени өлкөнүн төлөм балансы белгилүү бир өлкөнүн гана эмес, бүтүндөй евразия бирикмесинин экономикалык саламаттыгынын өтө маанилүү аспекти болуп саналат.

Байланышты аныктоо үчүн ЕАЭБдин ИДПсынын төлөм балансынын таасирине көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоо колдонулду. Бул методду колдонуу үчүн төлөм балансы декомпенсацияланган (бир нече көрсөткүчтөр-факторлор колдонулду), ал ИДПга таасир этет жана баштапкы 3-таблица төмөнкү таблицада таризделди:

3-таблица – ИДП жана төлөм балансынын декомпенсацияланган көрсөткүчтөрү

	ЕАЭБдин ИДПсы (Y) млрд, АКШ долл.	ЕАЭБдин төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсеби (сальдо) (X1)	Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр (сальдо) (X2)	Түз инвестициялар (ЕАЭБге) (X3)	Түз инвестициялар (ЕАЭБден) (X4)
2015	1626,7	11,136	21,74	6,75	7,48
2016	1481,9	7,22	21,85	5,36	23,44
2017	1815,3	11,58	28,63	10,47	1,92
2018	1933	37,53	52,17	10,99	0,78
2019	1965,9	6,78	31,19	5,29	7,77
2020	1731,8	5,46	20,13	3,84	5,68
2021	2057,3	46,77	68,65	29,15	14,42
2022	1747	40,65	58,82	3,21	0,12

Булак: [электрондук ресурс]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

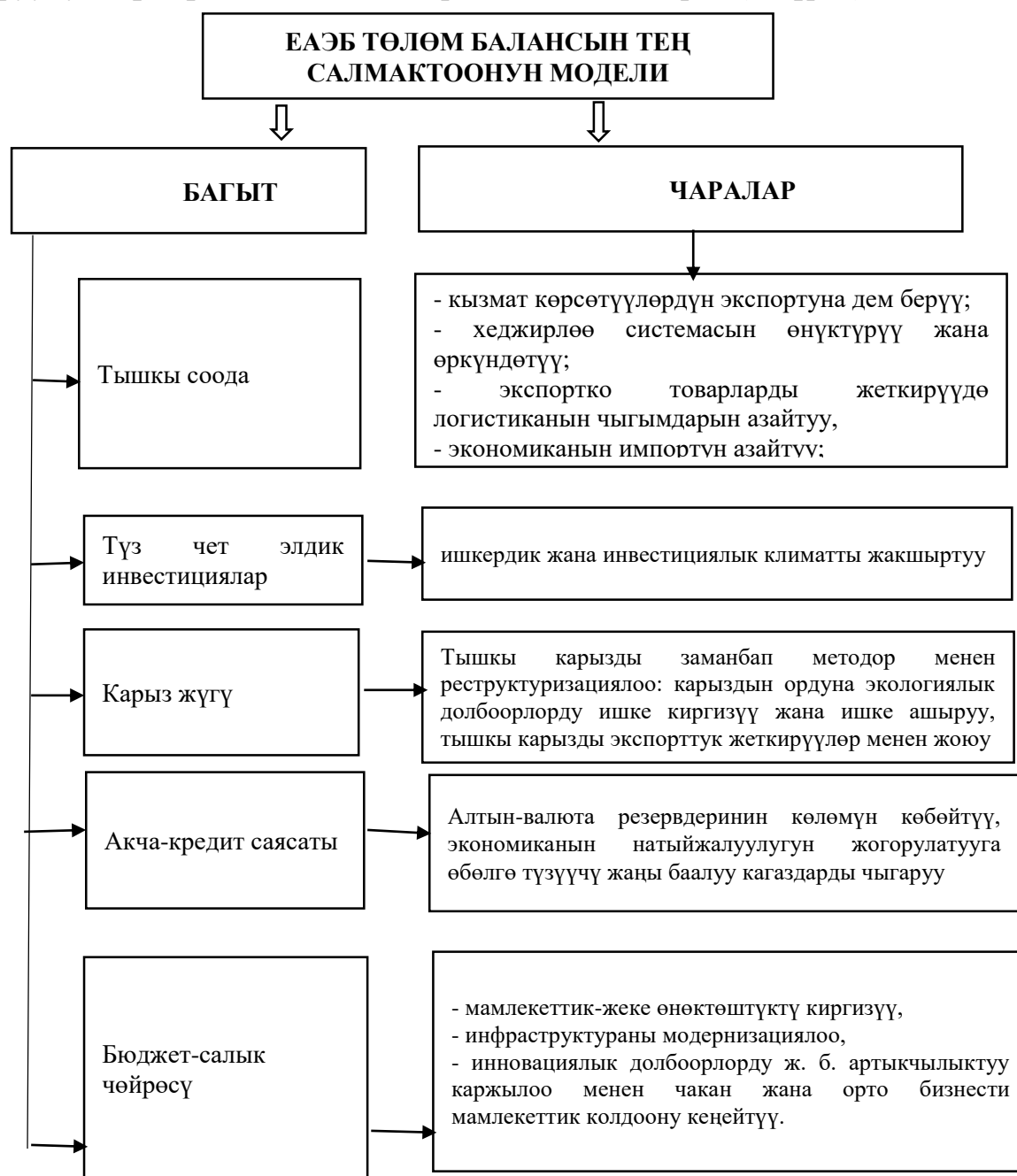
4-таблица. – 2035-жылга чейин ИДПны өнүктүүү болжолу

Мезгил	Чекиттик болжол,	Жогорку чек ара,	Төмөнкү чек ара,
2023 болжол	1803,5	2360,683	1246,317
2024 болжол	1792,25	2674,67	909,8304
2025 болжол	1781	2992,468	569,5316
2026 болжол	1769,76	3311,651	227,8691
2027 болжол	1758,51	3631,47	-114,45
2028 болжол	1747,26	3951,645	-457,125
2029 болжол	1736,01	4272,035	-800,015
2030 болжол	1724,77	4592,577	-1143,04
2031 болжол	1713,52	4913,206	-1486,17
2032 болжол	1702,27	5233,905	-1829,36
2033 болжол	1691,02	5384,916	-2002,88
2034 болжол	1679,78	5706,005	-2346,44
2035 болжол	1668,53	6027,072	-2690,01

Жогоруда келтирилген эсептөөлөр ЕАЭБдин ИДПсы менен түз инвестициялардын, ошондой эле товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортунун ортосундагы оң байланыштарды аныктады. Бирок ЕАЭБдин ИДПсынын төмөндөшүнө эки фактор таасир этет, бул ЕАЭБдин төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсеби (сальдосу) жана ЕАЭБден түз

инвестициялар, бул негизинен экономикалык теорияда постулаттар болуп саналат. Чекиттик болжолго келсек, 4-таблицада көрүнүп тургандай, 2035-жылга карата ИДПсы 1668, 53 млрд АКШ долларына чейин азаят, 2015-жылдын көрсөткүчтөрү менен дээрлик бирдей. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөн улам, учурдагы операциялардын сальдосун тең салмактоо жана ЕАЭБге капиталдын агымын көбөйтүү боюнча потенциалдык модель түзүлгөн. Төлөм балансы ар кандай мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнүн бардык терс учурларын топтогондуктан, күндөлүк эсептин тартыштыгын азайтуу модели экономиканын бардык секторун камтышы керек деп болжойбуз.

Сунушталган модель, биздин оюбузча, төмөнкү чараларды жана ишке ашыруунун мүмкүн болгон багыттарын камтышы керек (3-сүрөт):



3-сүрөт. Төлөм балансын тең салмактоо модели [автор тарабынан түзүлдү [электрондук ресурс]]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

«Финансылык интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн өнүгүүсүнүн башкы түзүүчүсү катары» деп аталган үчүнчү главада ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарын өнүктүрүүгө талдоо жүргүзүлдү, ЕАЭБ валюталык интеграциясынын максаттары жана учурдагы милдеттери ачылды, бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Финансылык аспектке интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн экономикалык мейкиндигинин бирдиктүү финансылык саясатын калыптандыруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ал Бирликтин өлкөлөрүнүн финансылык системаларынын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн бекемдөөгө, алардын ачык-айкындуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган. Евразия экономикалык комиссиясы мүчө мамлекеттердин өкмөттөрү менен биргеликте ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү боюнча ченемдик укуктук базаны түзүүдө. Бирок ЕАЭБдин алкагында финансылык интеграциялардын абалын изилдөөдөн мурда, евразиялык интеграцияга катышуучу өлкөлөрдүн финансылык байланыштарынын өнүгүүсүнө талдоо жүргүзөбүз.

Азыркы учурда евразиялык интеграцияга катышуучу өлкөлөрдүн кыйла көп ишке ашырылган жана өнүгүп жаткан финансылык каналдары болуп төмөнкүлөр саналат:

- акча которуулар;
- чет өлкөлүк инвестициялар;
- улуттук валюталарды пайдалануу.

Аналитикалык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө эмне үчүн бул финансылык каналдар азыркы учурда абдан актуалдуу болуп саналарын негиздейбиз.

Акча которуулар боюнча изилдөөлөр төмөнкүнү көрсөттү:

1. Армения боюнча: 2018-2021-жылдардын ичинде акча которуулар ички суроо-талаптын керектөөчүлүк жана инвестициялык компоненттерине дем берүү үчүн, ошондой эле тышкы сооданын олуттуу тартыштыгын компенсациялоо менен Армениянын төлөм балансы үчүн стратегиялык маанисин сактап калды. Түшүүлөрдүн географиялык түзүмүн эске алуу менен алар Арменияны ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган маанилүү интеграциялык канал бойдон калат, анын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 2015-2022-жылдарда орточо 55,4 %ды түзгөн. Ошого карабастан, акча которуулардын экономика үчүн мааниси төмөндөп баратканын белгилей кетүү керек.

2. Беларусь боюнча: ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу акча которуулар Беларустун экономикасы жана төлөм балансы үчүн чоң мааниге ээ эмес. ЕЭК статистикасына ылайык 2019-жылы которуулар ИДПнын болгону 1,1 % түздү, бул болжол менен мурунку жылдын деңгээлине туура келет.

Жалпысынан 2021-жылы ЕАЭБден 289,5 млн АКШ доллары тартылган, 2021-жылга салыштырмалуу 9,4 %га көп (264,5 млн АКШ доллары). Жылдык динамика так багытка ээ эмес жана аткарылуучу иштердин сезондуулугу

менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Ошого карабастан которуулар Беларусту ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган интеграциялык каналдын ролун аткарат, алардын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 65 %дан ашыкты түзгөн. Беларуска акча которуулардын чыныгы көлөмү БР Улуттук банкынын маалыматтарына негизделген расмий статистикадан ашып кетет деп белгилүү бир ишеним менен болжолдоого болот, ал беларуссиялык жана россиялык жарандардын бирдиктүү мамлекеттин чегинде эркин жүрүүсүнүн контекстинде акча которууларды накталай түрдө толук көзөмөлдөй албайт.

1. 3. Казакстан боюнча: акча которуулар Казакстандын экономикасы жана төлөм балансы үчүн эмгек ресурстарын экспорттоочу болуп саналган ЕАЭБдин башка өлкөлөрү үчүн да анчалык мааниге ээ эмес. Алсак, ЕЭКтин статистикасына ылайык 2021-жылы кирген трансчек аралык которуулар ИДПнын болгону 1 % түзгөн (2018-жылы ИДПнын 1,3 %). Бардыгы болуп 1838,8 млн АКШ доллары тартылган, бул өткөн жылга салыштырмалуу 18,7 %га аз (2260,7 млн АКШ доллары). Ошол эле мезгилге чет өлкөлөргө жөнөтүлгөн акча которуулардын көлөмү 5882,4 млн АКШ долларын долларын же ИДПнын 3,3 % түзгөн (2018-жылы ИДПнын 3,1 %), бул мурунку жылга салыштырмалуу 8,1 %га көп (5439,3 млн АКШ доллары) [Евразия экономикалык бирлигинин финансылык статистикасы [<https://eec.eaeunion.org>]].

4. Кыргызстан боюнча: акча которуулар тышкы сооданын олуттуу тартыштыгын компенсациялоо менен өлкө ичиндеги керектөөчүлүк жана инвестициялык суроо-талапка дем берүү үчүн, ошондой эле жалпы эле Кыргызстандын төлөм балансы үчүн стратегиялык маанисин сактап калат.

Келип түшүүлөрдүн географиялык түзүмүн эске алуу менен алар Кыргызстанды ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган маанилүү интеграциялык канал бойдон калууда, алардын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 2021-жылы 98,2 %ды түзгөн. Жыл ичинде ИДПнын 10 % жетиши мүмкүн болгон акча которуулардын жогорку өзгөрүлмөлүүлүгүн белгилей кетүү керек (максималдуу жана минималдуу көлөмдүн айырмасы). Аны эки фактор менен түшүндүрүүгө болот: иштин мезгилдүүлүгү жана валюта курсунун өзгөрүшү. Жалпысынан 2021-жылы өлкөгө 2692,1 млн АКШ доллары тартылган, бул өткөн жылга салыштырмалуу 15,8 %га аз (2325,8 млн АКШ доллары). Кыргызстанга чет өлкөдөн акча которуулардын динамикасы жыл бою 2020-жылдын ушул мезгилине карата терс мааниге ээ болгон. Мындай кырдаал РФдан ЕАЭБ өлкөлөрүнө, биринчи кезекте КР жана Казакстанга жеке жактардын каражаттарын которуунун шарттарынын катуулашы, ошондой эле Covid-19 пандемиясынын таасири менен шартталгандай. Которуулардын өлчөмү башында бир адамга айына 100 миң рублга чейин чектелген, кийин суммасы 150 миң рублга чейин көбөйгөн. Россия тарап көмүскө ишкердикке каршы күрөшүү боюнча бул чараларга түрткү берет.

5. Россия боюнча акча которуулар каналы Россиянын экономикасы жана төлөм балансы үчүн олуттуу мааниге ээ эмес. 2021-жылы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн багыты боюнча РФдан которуулардын жыйынды көлөмү ИДПнын 2,5 % түздү, 2018-жылы 2,9 %га төмөндөдү. Бирок ЕАЭБ өлкөлөрү, атап айтканда Армения жана Кыргызстан үчүн бул канал экономикалык активдүүлүктү, ошондой эле төлөм балансын колдоо үчүн жогорку маанисин сактап турат. Дүйнөнүн калган бөлүгүнө карата Россия таза донордун ролунда, анын ичинде Казакстанды кошпогондо, ЕАЭБдин бардык өлкөлөрүнө да чыгат.

2021-жылдын жыйынтыгы боюнча Россиядан Бирликтин республикаларына которуулардын көлөмү 2018-жылга салыштырмалуу 16,3 %га кыскарды жана жалпысынан 3,8 млрд АКШ долларын түздү. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрү Россиядан акча которуулардын негизги багыты болуп саналбайт. Өлкөнүн чегинен тышкары которуулардын жалпы көлөмү 41,7 млрд АКШ долларын түздү жана ЕАЭБдин мамлекеттери анда 9,2% ээлейт. Бирликтин өлкөлөрүнөн Россияга келип түшүүлөр да жыл ичинде 4,1 %га – 2,75 млрд АКШ долларына чейин кыскарган. Бул жерде таза сальдо терс мааниде (–1,4 млрд АКШ долл.) түзүлдү.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарынын мааниси боюнча экинчи орунда чет өлкөлүк түз инвестициялар болуп саналат.

ЕАЭБдин постсоветтик мейкиндигинде инвестициялык өз ара аракеттенүүнүн өзөгү болуп саналат. ЕАЭБдин өлкөлөрүнүн компаниялары 2017-жылдан тартып КМШ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИ динамикасында оң жактуу бурулушту камсыз кылды.

2. ЕАЭБдин ичинде өз ара ТЧИнин өз ара өсүшү акырындык менен 2015-жылдын аягында 1509,8 млн АКШ долларынан тартып 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 1967,3 млн АКШ долларында бара жатат. ЕАЭБдин ичиндеги инвестициялык түгөйлөрдүн салыштырма салмагы каралып жаткан 12 постсоветтик өлкөнүн бардык өз ара ТЧИден болжол менен 55 % деңгээлинде туруктуу бойдон калууда. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИнин басымдуу үлүшү ЕАЭБге катышуунун пайдалуулугун баса белгилейт [Евразия экономикалык бирлигинин финансылык статистикасы [<https://eec.eaeunion.org>]].

2015–2022-жж. ТЧИнин түзүлгөн өз ара туруктуу оң жактуу динамикасынын негизги факторлору деп төмөнкүлөрдү атоого болот:

1) жаңы интеграциялык долбоор катары ЕАЭБдин иштөөсүнүн оң тажрыйбасын топтоо, ага катышуучулардын бешөөнөн тышкары бир нече постсоветтик өлкөлөр да экономикалык жактан тартылууда (маңызы боюнча, түздөн-түз инвесторлор ЕАЭБ “олуттуу жана узакка” түзүлгөнүнө ынанышты);

2) Россия менен Батыш өлкөлөрүнүн ортосунда 2014-жылдан кийин “санкциялар согушуна” байланыштуу бир катар ири компаниялардын географиялык артыкчылыктарын кайра баалоо (мында 2014–2016-жылдары

айрым ТУК дагы эле күтүп, мурдагы өнөктөштөрдүн тирешүүсүн жакында токтойт деп болжолдоодо);

3) постсоветтик бизнести интернационалдаштырууну улантуу глобалдашуунун объективдүү тренди катары, мында биринчи ТЧИ “жаңылар” катары көбүнчө коңшу өлкөлөрдө жүзөгө ашырылат.

ЕАЭБ өлкөлөрү дүйнөлүк соодада кыйла чектелген. Жалпысынан аларга 2 % гана туура келет. Кызмат көрсөтүү секторунун үлүшү да 2 % денгээлинде. 2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге ылайык Евразия экономикалык бирлигинин мейкиндигинде валюталык укук мамилелерин жөнгө салууда “мүчө мамлекеттин резиденти” түшүнүгүн, башкача айтканда ошол мүчө мамлекеттин валюталык мыйзамдарына ылайык ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин биринин резиденти болуп саналган жакты, ошондой эле “үчүнчү өлкөнүн резиденти” түшүнүгүн, башкача айтканда мүчө мамлекеттердин биринин да резиденти болуп саналбаган жакты жана улуттук валюта мыйзамдарына ылайык колдонулуучу “резидент эмес” түшүнүгүн айырмалайт.

Азыркы учурда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин валюта мыйзамдарында валюталык укуктук мамилелерди жөнгө салууда айырмачылыктар жок, алардын катышуучулары башка мүчө-мамлекеттин резиденти же үчүнчү өлкөнүн резиденти болуп саналат, анткени ЕАЭБге мүчө бир мамлекеттин резиденти үчүнчү өлкөнүн резиденти сыяктуу эле, башка мүчө мамлекет үчүн резидент эмес болуп саналат.

Бул жагдайды ЕАЭБ мейкиндигинде валюталык операцияларды жүргүзүүдө эске алуу зарыл.

2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин жоболоруна таянуу менен, Евразия экономикалык бирлигинин аймагында валюталык операцияларды жүргүзүүдө валюталык жөнгө салуу режимдеринин классификациялоо (чектөөчү/эркин) валюталык чектөөлөр болуп саналган төмөнкүдөй критерийлерге ылайык келүүсүнүн/ылайык келбестигинин негизинде коюлат [*Финансылык рыноктор боюнча консультациялык комитеттин жыйналышынын 2017-жылдын 26-апрелиндеги № 1-09/ККФ VII протоколунун 2-бөлүмүнүн пункту*): мындан тышкары ЕАЭБ жөнүндө келишимде жана Эл аралык валюта фондунун макулдашуусунда каралган учурларда, ошондой эле алар тарабынан каралган тартипте ЕАЭБдин ар бир мүчө мамлекет бир тараптуу тартипте валюталык чектөөнү киргизе алат.

Акыркы жылдары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы соода агымдарынын көбөйүшү өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын ролун күчөтүүгө жана төлөм каражаты катары аларга суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) товарларды экспорттоо үчүн төлөмдөр жөнүндө статистикалык маалыматтарына ылайык, мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы эсептөөлөрдө улуттук валюталардын үлүшү 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 76 %дан ашат.

2022-жылы товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту жана импорту үчүн өз ара эсептешүүлөрдө ЕАЭБ валюталарындагы төлөмдөрдүн үлүшү 77,2 %ды түзгөн. Россия рублинде эсептешүүлөр 3,6 п.п. өстү. ЕАЭБдин башка валюталарында эсептешүүлөрдүн үлүшү 0,5 п.п. көбөйдү.



4-сүрөт. Россия рубли жана АКШ доллары менен өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү (пайыз менен)

Булак: автор тарабынан Евразия экономикалык бирлигинин Финансылык статистикасынын маалыматтарынын негизинде түзүлдү. <https://eec.eaeunion>

4-сүрөттөн көрүнүп тургандай, россия рублиндеги өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү 2018-жылга салыштырмалуу өсүү тенденциясын көрсөтүп, рублдеги үлүш 2,3 пп. жана 2022-жылга салыштырмалуу 3,6 пп. жогорулады. Ал эми АКШ долларындагы өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү тескерисинче төмөндөө динамикасын көрсөтүп турат, мисалы 2022-жылы ал 16,9 % деңгээлге жетип, мурунку жылдан 2,6 пп. жана 2018-жылга салыштырмалуу 2,3 п.п. га төмөндөгөн, бул ЕАЭБ экономикасын доллардан ажыратуу саясатына толук ылайык келет.

5-таблица – 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө товарларын жана кызмат көрсөтүүлөрүн экспорттоодон түшүүлөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)

	ЕАЭБ	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Россия
Белорусь рубли менен	2,4	4,8	-	-	-
Тенге менен	0,1	0,0	0,0	2,0	-
Россия рубли менен	36,5	60,4	13,4	43,3	-
АКШ доллары менен	48,1	15,0	79,7	43,9	-
Евро менен	10,7	15,7	6,2	9,2	-
Башка валюталарда	2,3	4,2	0,5	1,7	-

Эскертүү: Армения валюталар жана өлкөлөр боюнча товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү экспорттоо жана импорттоо үчүн төлөмдөр жөнүндө маалыматтарды түзбөйт. Дүйнөнүн бардык өлкөлөрү менен төлөмдөр – Беларусь, Казакстан жана Кыргызстандын маалыматтары боюнча төлөмдөр. Армян драмы жана кыргыз сому менен экспорттук бүтүмдөр жасалган эмес.

Булак: автор тарабынан Евразия экономикалык бирлигинин Финансылык статистикасынын маалыматтарынын негизинде түзүлдү. <https://eec.eaeunion.org>.

Эгерде 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларын жана кызмат көрсөтүүлөрүн дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө экспорттоо үчүн түшүүлөрдүн валюталык түзүмүн карасак, бул жерде Россия рублинин үстөмдүгү даана байкалат, анткени Россиянын экспорттук операциялары тиешелүү түрдө ЕАЭБге катышуучу бардык башка өлкөлөрдөн жогору. Кыргызстан ЕАЭБге катышуу учурунда Казакстанга биринчи жолу экспорттук операцияларды жүргүзөт жана экспорттон түшкөн жалпы валюталык түзүмүнүн 2 %ын ээлейт.

6-таблица – 2022-жылы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнөн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн импорту үчүн төлөмдөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)

	ЕАЭБ	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Россия
Беларусь рубли менен	0,2	0,7	–	–	–
Тенге менен	0,2	0,1	0,1	1,6	–
Россия рубли менен	35,6	57,4	26,3	19,2	–
АКШ доллары менен	41,7	16,4	50,5	71,1	–
Евро менен	16,9	21,1	16,4	7,5	–
Башка валюталарда	3,3	4,4	6,8	0,6	–

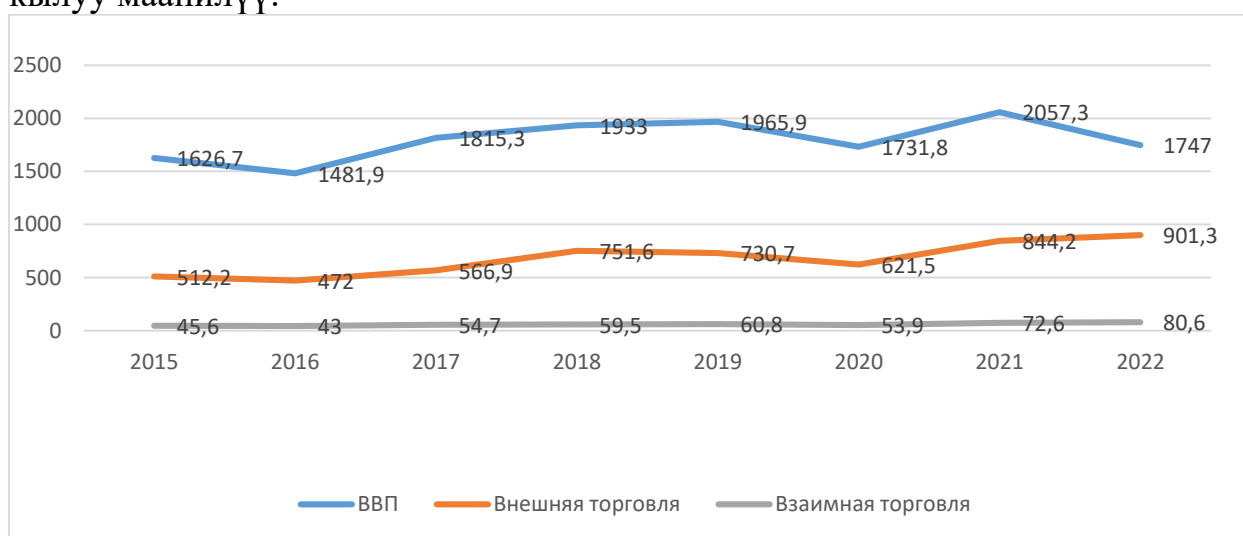
Булак: автор тарабынан Евразия экономикалык бирлигинин Финансылык статистикасынын маалыматтарынын негизинде түзүлдү [<https://eec.eaeunion.org>].

Дүйнөнүн бардык өлкөлөрү менен төлөмдөрдүн валюталык түзүмүндө, анын ичинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин өз ара эсептешүүлөрүндө АКШ доллары басымдуулук кылган. Экспорт үчүн эсептөөлөрдө алардын үлүшү 41,7 %ды түздү (6,2 пп. төмөндөө, 2022-жылга салыштырмалуу), импорт үчүн – 35,6 % (1,2 пп. төмөндөө, 2022-жылга салыштырмалуу) (6-таблица).

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ) өлкөлөрүнүн ортосундагы соода агымдарынын көбөйүшү өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын ролун күчөтүүгө жана төлөм каражаты катары аларга суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Соода операциялары боюнча эсептешүүлөрдө колдонуу үчүн улуттук валюталардын жагымдуулугун жогорулатуу, валюталарды интернационалдаштыруу, улуттук валюта рынокторуна өз ара жеткиликтүүлүктү кеңейтүү, валюталык тобокелдиктерди диверсификациялоо жана камсыздандыруу инструменттери, төлөм механизмдерин өркүндөтүү келечектерине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Ошол эле учурда улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүү мүмкүнчүлүктөрү соода байланыштарынын учурдагы өнүгүүсү менен чектелет. ЕАЭБде улуттук валюталардагы эсептешүүлөрдүн эң чоң үлүшү Россия менен соодага туура келет жана россия рубли менен жүзөгө ашырылат. Улуттук валюталарда эсептешүүлөрдү көбөйтүү үчүн бардык мүчө мамлекеттердин ортосундагы соода жана финансылык агымдарды, айрыкча алар азыр анча чоң эмес жерлерди активдештирүү зарыл. Улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүүдөгү улуттуу потенциал өз ара соодадагы тоскоолдуктарды четтетүү жана жалпы финансылык рынокту түзүү менен

байланыштуу. ЕЭК тарабынан тоскоолдуктарды четтетүү боюнча жүргүзүлүп жаткан иштер өз ара товар жүгүртүүнүн өсүшүнө гана эмес, улуттук валютадагы эсептешүүлөрдүн андан ары көбөйүшүнө алып келиши керек. Буга ЕАЭБдин ички рыногунда калган тоскоолдуктарды четтетүүдөн тышкары, макроэкономикалык жана финансылык туруктуулукту камсыз кылуу сыяктуу фундаменталдык факторлор өбөлгө түзөт. Интеграцияланган валюта рыногун түзүү, финансы чөйрөсүндө мыйзамдык жөнгө салууну шайкеш келтирүү, улуттук төлөм системаларын жакындаштыруу боюнча иштерди улантуу маанилүү болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБдин финансы рынокторуна өз ара жеткиликтүүлүктү либералдаштыруу, финансы инфраструктурасынын жалпы элементтерин түзүү чөйрөсүндө кызматташтыкты эки тараптуу гана эмес, көп тараптуу негизде да камсыз кылуу маанилүү.



4-сүрөт. ИДПнын динамикасы, ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасы, млрд АКШ долл.

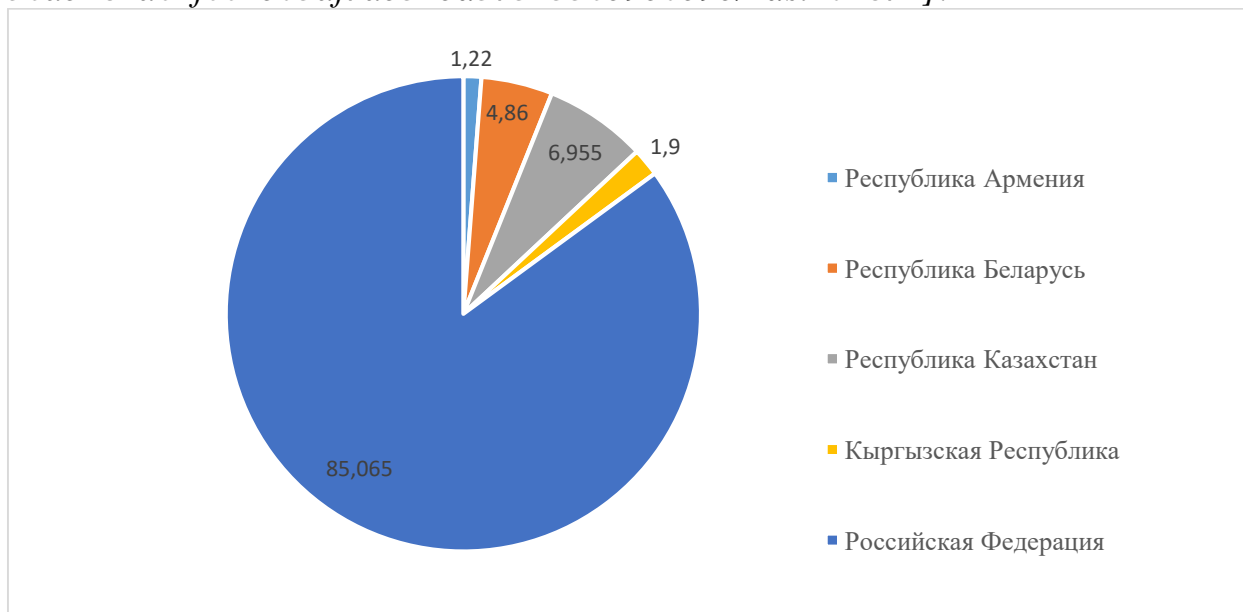
Булак: Булактардын негизинде автор тарабынан түзүлдү: Евразия экономикалык бирлигинин негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрү жөнүндө [электрондук ресурс]http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

ЕАЭБ азыркы учурда дүйнөлүк экономикада абдан активдүү жана реалдуу иштеп жаткан бажы бирликтеринин бири болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБде Бажы бирлигинин түзүлүшү эң кыска мөөнөттөрдө өттү. Биздин пикирибиз боюнча бул жагдайлар ЕАЭБдин ийгиликтүү иштеши жана өнүгүшү үчүн бажылык тескөөнү өркүндөтүүнүн маанилүүлүгүн күбөлөндүрөт.

2015–2022-жж. мезгилинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарлары менен тышкы жана өз ара соода көлөмдөрүнүн иш жүзүндө синхрондуу өзгөрүшү ЕАЭБдеги экономикалык өсүш темптери менен байланыштуу, бул ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасынын абалынын анын экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугуна таасиринин жогорку деңгээли жөнүндө тезисти да ырастайт. Бажылык жөнгө салуунун акыркы тенденциялары жана улуттук мыйзамдарды изилдөө 2015–2022-жылдар аралыгында укуктук чөйрөдө көп иштер жасалгандыгын көрсөттү. “Бажылык жөнгө салуу жөнүндө” КР

тармактык Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен жетишерлик көп сандагы түзөтүүлөр кабыл алынды. Бул өз кезегинде республиканын өкмөтүнө бажылык төлөмдөрдү төлөө жөнүндө кабарламаларды аткарууда мөөнөтүн жылдыруу, бөлүп төлөө боюнча дагы бир катар чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берди. Мындай чечимдер кабыл алынды, алар жетиштүү болду.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге ылайык ташып келүү бажы алымдарын бөлүштүрүү пропорцияларга ылайык жүзөгө ашырылат [Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишим, № 5 тиркеме. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/56ab281a64f661b03af7ab32bd3731336b9b0b9b/#dst101872].



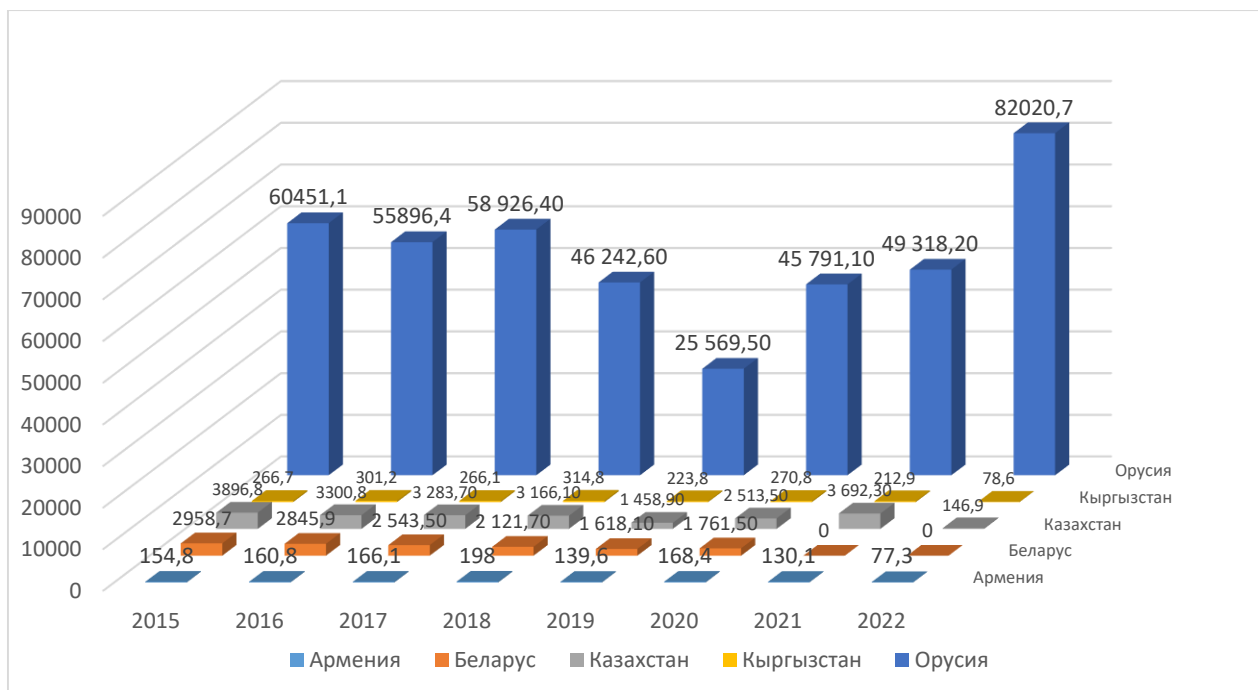
6-сүрөт. Ар бир мүчө мамлекет үчүн ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүүнүн ченемдери, %

Булак: Булактардын негизинде автор тарабынан түзүлдү: Евразия экономикалык бирлигинин негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрү жөнүндө [электрондук ресурс]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

ЕАЭБ бажы чек арасы аркылуу товарларды ташууда бажы төлөмдөрүн, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды колдонуунун базалык маселелери Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кодекси (мындан ары – ЕАЭБ БК) менен аныкталган.

Ташып кирүү бажы алымдарын белгилөөнүн жана эсептөөнүн, ошондой эле тарифтик жеңилдиктерди аныктоонун жана колдонуунун укуктук аспектери Бирлик жөнүндө келишим менен жөнгө салынат, анда ЕАЭБ ББТ түзүү тартиби, ташып кирүү бажы алымдарынын ставкаларынын түрлөрү, тарифтик жеңилдиктерди колдонуу (ставканы бошотуу же төмөндөтүү түрүндө), товарлардын келип чыгышына жараша алымдардын ставкаларын колдонуу тартиби белгиленген.



7-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү бажы алымдары (млн АКШ доллары)

Булак: автор тарабынан маалыматтардын негизинде түзүлдү: Евразия экономикалык бирлигинин негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрү жөнүндө [электрондук ресурс]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

7-сүрөттө Армениядан башка дээрлик бардык өлкөлөр боюнча ковидден кийинки жылдан кийин өсүү тенденциясы байкалат, бирок жалпысынан карасак, 2022-жылга карата 2015-жылга салыштырмалуу, атап айтканда Россия, Беларусь жана Армения боюнча төмөндөө тенденциясы байкалууда.



8-сүрөт. Бажы алымдары (республикалык бюджеттин кирешелерине пайыздар), %

Булак: автор тарабынан түзүлдү [электрондук ресурс]
http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

8-сүрөттү талдоо республикалык бюджеттин кирешелерине карата пайыздарда бажы алымдары Беларуста эң жогору экендигин көрсөтүп турат, Россия менен Кыргызстандын үлүшү кыйла жогору.

“ЕАЭБде финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттары” деп аталган төртүнчү главада Чيانг-Май демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн келечектери аныкталды, ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн салык саясатын оптималдаштыруунун жолдору, ошондой эле ЕАЭБдин бажылык жөнгө салуусун өркүндөтүүнүн жолдору баяндалды.

ЕАЭБди мындай толук кандуу панрегионго айландыруу үчүн Бирликке чындыгында кризистик көрүнүштөр өсүп жаткан учурда ички валюта курстарын турукташтыруу үчүн эки тараптуу своп-макулдашуулар системасы эле эмес, негизинен валюталык милдеттердин бүтүндөй комплексин чечүү үчүн өзүнүн институционалдык механизми жетишпейт жана Евразия валюталык фонду (ЕАВФ) чыга алмак. Бирок жөнөкөй пилоттук эки тараптуу своп-келишимдерден, мисалы, 1-2 млрд АКШ долларына бааланган Россия-Кыргыз макулдашуусунан (биринчи кезекте Кыргызстандын валюталык тобокелдиктерин эске алуу менен) баштоого толук мүмкүн.

Бүгүнкү күндө ЕАЭБ Россиянын потенциалынын эсебинен бүтүндөй Евразия регионунун экономикалык өнүгүүсүнүн кубаттуу кыймылдаткычына айлануусунун бардык өбөлгөлөрүнө ээ, эгерде Батыш менен учурдагы тирешүүнүн натыйжалары боюнча Россия өз максаттарына жетип жана экономикасы чыңалып, балким жаңыланат. Бул шарттарда ЕАЭБдин өзүнүн каржы-валюта системасын өнүктүрүү үчүн өзүнүн институционалдык механизми зарыл жана сөзсүз болот. ЭВФ сыяктуу эле мындай механизм Бирликке катышуучу мамлекеттердин борбордук банктарынын иш-аракеттерин координациялоо мүмкүнчүлүгү менен улуттуктан жогорку деңгээлде болжолдонот.

Толук кандуу ЕАЭБ валюта институтун түзүүнүн алдында Бирликтин катышуучу-мамлекеттеринин валюта курстарын турукташтыруу механизмдерин тестирилөөнү баштоого толук мүмкүн болмок, жана мындай механизмдердин бири катары Чанг-Май демилгесинин тажрыйбасын, ошондой эле башка ушул сыяктуу мисалдарды эске алуу менен эки тараптуу валюталык своп чыга алмак. Кыргызстан үчүн эки тараптуу валюталык своптордун практикасы, өзгөчө Россия менен өз ара аракеттенүүдө, инфляциялык тобокелдиктерди минималдаштыруу көз карашынан алганда да, дүйнөлүк доллар системасынан ажыратуу (бул барган сайын актуалдуу болуп баратат) жана Батыш санкцияларынын шарттарында да, иш жүзүндө өлкөнүн аскердик абалынын шартында да көбүрөөк туруктуулукту көрсөткөн орус рублине байлоо көз карашынан алганда да өзгөчө актуалдуу жана кызыктуу көрүнөт.

ЕАЭБ өлкөлөрү атаандаштык шарттарын бузбоо жана ЕАЭБ аймагынын товарларынын, жумуштарынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн эркин жүрүүсүнө тоскоолдук кылбоо үчүн өз ара соодага таасир тийгизүүчү салыктарга карата мыйзамдарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышы керек.

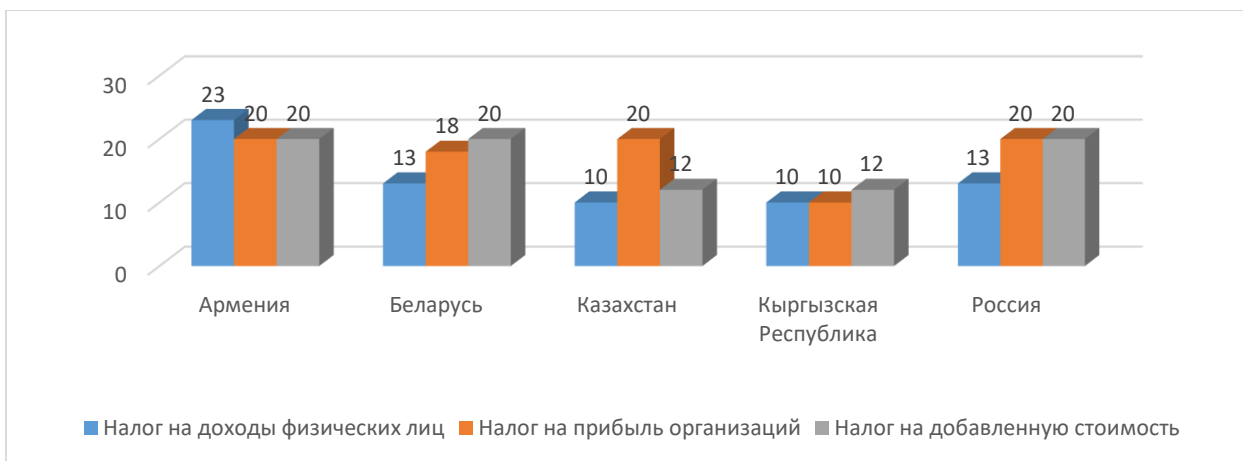
Ошону менен бирге, бирдиктүү бажы аймагын түзүү, бажы чектөөлөрүн алып салуу жана өзүнүн экономикалык мейкиндигин ачуу экономикасы начар

өлкөлөр үчүн жагымсыз кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Экономикалык потенциалы кыйла жогору өлкөлөр бажы тоскоолдуктарына туш болбостон, коңшу өлкөлөрдүн рынокторуна товарларды жеткирүүнү кеңейтүү менен өздөрүнүн атаандаштык артыкчылыктарын пайдалана алышат. Товарларды бир өлкөдөн экинчи өлкөгө жеткирүүнү кеңейтүүнүн өбөлгөлөрүнүн бири болуп коңшу өлкөлөр менен салыштырмалуу кыйла төмөн салык жүгүндө түзүлүү салык системасынын артыкчылыгы саналат, өндүрүштүн чыгымдарын жана экспорттолуучу товарлардын баасын төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет, бул ата мекендик товарларды арзан, окшош импорттук товарлар менен сүрүп чыгарууга алып келет. Башка өлкөлөр менен атаандашууга негизделген, салык жүгүн азайтуу жана салык системасынын башка мүнөздөмөлөрүн жакшыртуу аркылуу чарбалык ишти жүргүзүүнүн кыйла жагымсыз шарттарынын эсебинен салык төлөөчүлөрдү өз аймагына тартууга багытталган мамлекеттин салык саясаты салык атаандаштыгын билдирет. Буга байланыштуу бажы чектөөлөрү жок шарттарда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы салык атаандаштыгы бул өлкөлөрдүн экономикалык коопсуздугуна зыян келтириши мүмкүн.

Өз кезегинде, ЕАЭБ өлкөлөрүндө салык ставкаларын теңдештирүүгө жана салыктарды эсептөө жана төлөө эрежелерин унификациялоого алып келген салыктык шайкеш келтирүү ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салык атаандаштыгынын пайда болушуна тоскоолдук кылышы керек. Бул гипотезаны текшерүү үчүн ЕАЭБге кирген өлкөлөрдүн салык системаларын мүнөздөгөн негизги көрсөткүчтөргө талдоо жүргүзүлгөн. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салыктык атаандаштыктын пайда болушу үчүн өбөлгөлөр каралган.

Бирок иш жүзүндө салык салуунун кыйла олуттуу маселелери боюнча жакындашууга жетишүү ЕАЭБге кирген мамлекеттердин салык системаларын өнүктүрүү вектору алардын учурдагы экономикалык абалына жана экономикалык өнүгүү перспективаларына бекем байлангандыгына байланыштуу кыйла татаал. Катышуучу өлкөлөрдүн улуттук салык системалары олуттуу айырмачылыктарга ээ, мисалы, башкы индикаторлордун бири - Казакстандагы салык жүгү ИДПдан 13,2% ды түзөт, бул Россиянын экономикасындагыдан дээрлик 3 эсе аз (35,3 %). Кыргызстан үчүн салык жүгүнүн деңгээли 20 %га жакынды түзөт, бул ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн орточо көрсөткүч болуп саналат.

ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү салыктык шайкеш келтирүү даражасын мүнөздөй турган салыктын маанилүү элементи болуп салык ставкасы саналат. Эгерде ЕАЭБге кирген өлкөлөрдө негизги салыктардын чондугу боюнча бирдей же жакын ставкалар белгиленсе, анда бул өлкөлөрдө салыктык шайкештөөнүн жогорку деңгээли жөнүндө айтууга болот.



9-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү негизги салыктардын ставкалары 2022-жылга карата, %

Булак: түзүлдү [электрондук ресурс]

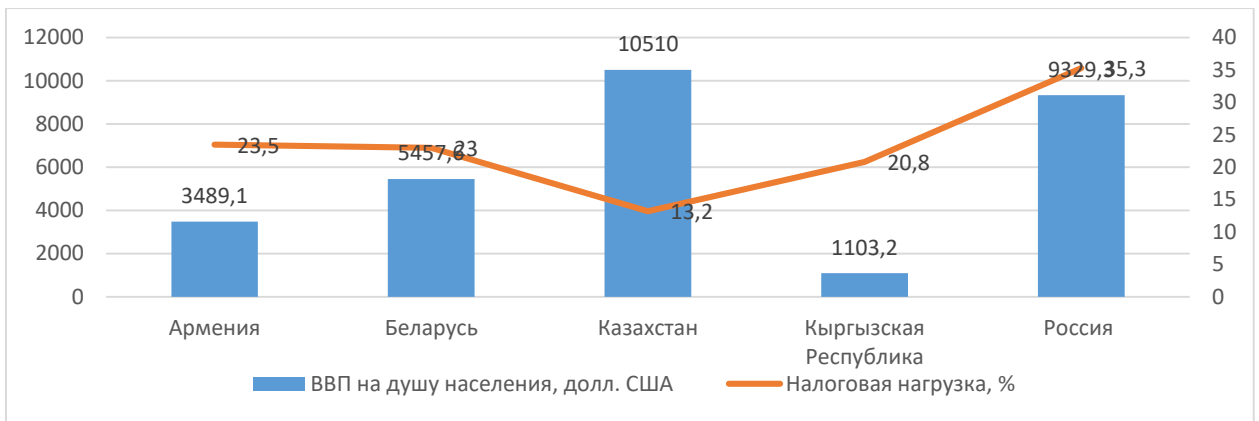
http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.asp

9-сүрөттө ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү өлкөнүн мамлекеттик бюджетинин кирешелеринин жарымынан көп үлүшүнө (2022-жылга карата жеке жактардын кирешесине салык, уюмдардын пайдасына салык, КНС) туура келген негизги салыктардын ставкалары көрсөтүлгөн.

Ошону менен бирге ЕАЭБ алкагында Салык атаандаштыгын тереңдетүүдө кошумча нарк салыгынын ставкаларынын чоңдугундагы айырмачылыктар олуттуу роль ойнобойт. Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин 72-беренесине ылайык, ЕАЭБ өлкөлөрү аралык өз ара соодада чабылган салыктарды алуу КНСтин нөлдүк ставкасын колдонууну жана товарларды экспорттоодо акциздерди төлөөдөн бошотууну, ошондой эле импортто аларга кыйыр салыктар менен салык салууну караган баруучу өлкөнүн принциби боюнча жүзөгө ашырылат.

Ошону менен бирге КНСтин ставкаларынын өлчөмүндөгү айырмачылыктар белгилүү бир деңгээлде жокко чыгарылууда, анткени товарды өндүрүү процессине кандай ставка боюнча кошумча нарк салыгы салынгандыгына карабастан, аны ЕАЭБ өлкөсүнө экспорттоодо бул товар өндүрүлүп жаткан өлкөдө КНСтен бошотулат жана керектөө өлкөсүндө КНС салынат.

Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү салык системаларынын негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири өлкөнүн ИДПсындагы салыктардын үлүшү менен өлчөнгөн салык жүгүнүн деңгээли болуп саналат. 10 жана 11-сүрөттөрдө берилгендей, Арменияда ЕАЭБдин бардык өлкөлөрүнүн ичинен салык жүгүнүн эң чоң чоңдугу түзүлгөн, 2022-жылы ал ИДПдан 22,2 %га жеткен. Бул жагдай Арменияда негизги салыктардын эң жогорку ставкалары белгиленгендигине байланыштуу деп айтууга болот.

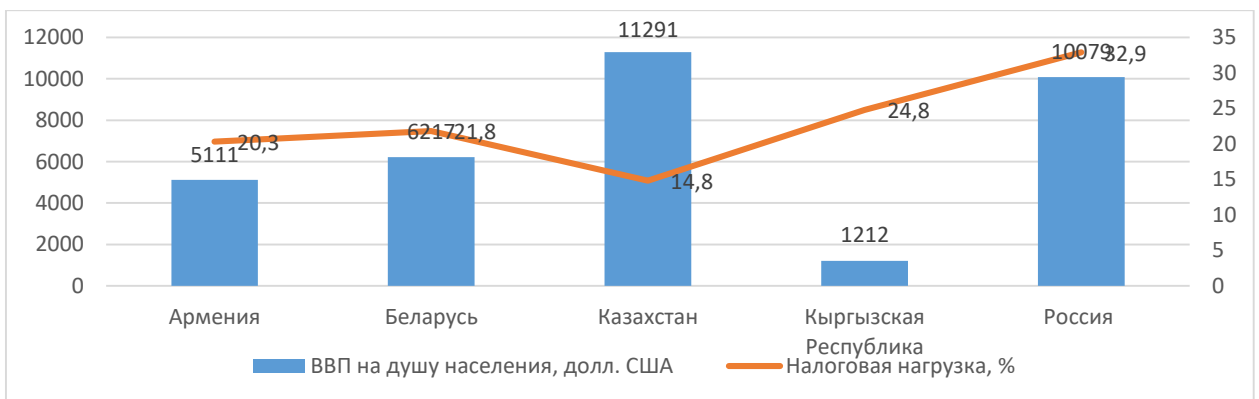


10-сүрөт. 2015-жыл үчүн ЕАЭБ өлкөлөрүнүн салык жүгү жана калкынын жан башына ИДПсы

Булак: түзүлдү [электрондук ресурс]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

Ошол эле учурда эң төмөнкү салык ставкаларына ээ болгон Кыргыз Республикасында салык жүгү ЕАЭБ үчүн салыштырмалуу жогору 24,8 % чоңдукка жеткен. 2022-жылы бул жагдай Кыргызстандын ИДПсынын төмөнкү маанисинен келип чыккан, 2022-жылы сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети боюнча анын жан башына орточо чоңдугу 5,2 миң АКШ долларын түзгөн, бул Россияга караганда 6 эсе аз жана Казакстанга караганда 5 эсе аз. Ошондуктан, салыштырмалуу анча-мынча салыктык алып салуулар өлкөдө жетишерлик жогорку салык жүгүн түзүүгө жөндөмдүү.



11-сүрөт. 2022-жылга карата салык жүгү жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн калкынын жан башына ИДПсы

Булак: түзүлдү [электрондук ресурс]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча ЕАЭБ өлкөлөрүндө салык жүгүнүн деңгээли бир топ айырмаланат – Орусияда Арменияга караганда 2 эсеге төмөн. Россия менен Казакстанды камтыган калктын жан башына ИДПнын чоңдугу менен өлчөнгөн эмгек өндүрүмдүүлүгү эң жогору болгон өлкөлөрдө салык жүгү эң төмөн. Берилген маалыматтар ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салык жүгүнүн деңгээли боюнча салыктык шайкештиктин жоктугун көрсөтүп турат. ЕАЭБ (2015-жылдан тартып) иштөөсүнүн бардык

мезгилинде Арменияда жана Кыргыз Республикасында салык жүгү ЕАЭБ боюнча ортодон ашкан деңгээлде болгон, ошол эле учурда Беларуста, Казакстанда жана Россияда салык жүгү бирликтин орточо деңгээлинен төмөн болгон. ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнөн өзүнүн экономикалык ишинин бизнес жүргүзүүнүн салыктык чыгымдары кыйла төмөн болгон аймакка которууга тартылуучу ишкана төмөн салык жүгүн салыктык атаандаштыктын элементи катары карашы мүмкүн.

Салык жүгүнүн оордугунун белгилүү бир мүнөздөмөсү ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн 2018–2022-жылдарда өлкөлөр боюнча чоңдугу компаниянын жалпы пайдасында төлөнгөн киреше салыгынын үлүшүнүн көрсөткүчү менен берилет. Бул көрсөткүч чарбалык субъекттер алган пайданын кайсы бир бөлүгүн пайда салыгы түрүндө бюджетке төлөөгө аргасыз экендигин көрсөтүп турат.

Бул көрсөткүчтүн эң төмөнкү чоңдугу Кыргыз Республикасында 2022-жылы 6,7 % болгон, бул Кыргыз Республикасы ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ичинен корпоративдик киреше салыгынын эң төмөнкү ставкасына ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Армения, Казакстан жана Россиянын киреше салыгынын ставкасы бирдей болгонуна карабастан, киреше салыгы түрүндө бюджетке алынган пайданын үлүшү бул өлкөлөрдө олуттуу айырмаланат. Арменияда Россияга караганда дээрлик 3 эсе көп. Пайдадан салыктык алуулардын деңгээлиндеги айырмачылыктар негизинен салык жеңилдиктерин берүүнүн тизмегиндеги жана шарттарындагы айырмачылыктарга байланыштуу. Айрым өлкөлөрдө салык төлөөчүлөрдүн салык салынуучу кирешесинин чоңдугун башкаларга караганда мыйзамдуу түрдө азайтууга көбүрөөк мүмкүнчүлүгү бар. Компаниялардын кирешесине салык жүгү азыраак болгон өлкөлөр салык төлөөчүлөр үчүн кыйла жагымдуу болуп саналат, бул ЕАЭБде салык атаандаштыгын күчөтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө Бирликтин өзүнүн ишинин алкагында ЕАЭБ өлкөлөрүнүн салык саясатында көп айырмачылыктар жана кемчиликтер бар экендиги айкын болууда. Биздин көз карашыбызда, бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салыктык аспектерин өнүктүрүүгө концептуалдык мамилени колдонуу талап кылынат, атап айтканда, салыктык эгемендүүлүк, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикаларга дем берүү, салык саясаттарынын ырааттуулугу, оффшордук зоналарда капиталды чыгарууну төмөндөтүү.

Салык саясатын оптималдаштыруунун мындай концептуалдуу мамиленин максаты салыктык эгемендүүлүктү жана юрисдикциялардын атаандаштыгын эске алуу менен салык мыйзамдарын өркүндөтүү аркылуу салык саясатынын багыттарын аныктоо, жеңилдетилген салык режими бар мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелерине салык салуу боюнча макулдашылган салык саясаты, трансчек аралык инвестициялар жана ишкердик иш үчүн тоскоолдуктарды жеңүү ж.б. болушу керек.

Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кызматташтыгы өнүгүүнүн жаңы этабына кирүүдө, анын башкы артыкчылыгы болуп өзгөрүп жаткан

шарттарга тез жооп берүүгө жөндөмдүү, бажынын принциптүү жаңы операциялык моделин түзүү болуп калат.

Бажы чөйрөсүндөгү мамилелерди жакындатуу, чек аралар Бирликтин бажы кызматтарынын өз ара аракеттенүүсүндө Бирликтин коопсуздугун, туруктуулугун жогорулатууга, бизнестин жана мамлекеттердин чыгымдарын төмөндөтүүгө, ошондой эле дүйнөлүк бажы коомчулугунда лидерлик позицияны ээлөөгө мүмкүндүк берген ишенимдин бажы мейкиндигин түзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Бажылык тескөөнү андан ары өркүндөтүү принциптүү белгилөөнүн – ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасында товарларды алып өтүүнү жөнгө салуучу бажы жана башка эрежелерди сактаган тышкы экономикалык иштин ак ниет катышуучуларына карата бажы операцияларын жүргүзүүнү максималдуу жөнөкөйлөтүүнүн жана тездетүүнүн алкагында “ачык эмес” товар жүгүртүүнүн катышуучуларына контролдук иш-чараларды бир убакта топтоштуруу менен ишке ашырылууга тийиш. Бул максаттарга жетүү үчүн салыктык, бажылык тескөөнүн жана валюталык контролдун бирдиктүү механизми зарыл, ал инновациялык технологияларды пайдаланууга негизделет, бул товарларды чыгаргандан кийин ташып кирүү бажы алымдарын жана салыктарды төлөөгө өтүү мүмкүнчүлүгү үчүн өбөлгөлөрдү түзмөк.

Стратегия-2025 алкагында бажылык тескөө багыты боюнча милдеттерди чечүү үчүн ЕАЭБ үчүн уникалдуу институтту (буга окшогондор жөнгө салуунун жана интеграциянын башка багыттарында жок): ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин бажы кызматтарынын бириккен коллегиясын активдүү ишке киргизүү керек.

Белгиленген натыйжага жетишүүнүн деңгээлин баалоо үчүн бажылык тескөөнүн ишинин, анын ичинде Бирдиктүү стандартка жетүү көз карашынан алганда бажылык тескөөнүн сапатын мүнөздөөчү контролдук көрсөткүчтөрдүн системасын иштеп чыгуу, макулдашуу жана колдонуу зарыл.

ТЫЯНАКТАР

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана практикалык жана аналитикалык, илимий негизделген натыйжаларынан улам биз төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

1) финансы-экономикалык интеграциянын ар кандай аспектерин теориялык изилдөөлөр анын башка экономикалык процесстерден артыкчылыктарын жана айырмаларын атоого мүмкүндүк берет, атап айтканда чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы ар кандай булактардан финансылык жана интеллектуалдык ресурстарды тартуу менен өндүрүштүк жана башкаруу технологияларын жаңылоого негизделген узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет; ресурстарга (материалдык, эмгектик, финансылык, маалыматтык) жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк кеңейет, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу

жогорулайт; интеграцияланган системанын катышуучулары алардын алдында турган көйгөйлөрдү биргелешип чечет; интеграцияланган системага кирген чарбалык субъекттер тышкы атаандаштардан коргоону алышат. Экономикалык колдонууда “финансы-экономикалык интеграция” деген аныктаманын автордук түшүндүрмөсүн пайдалануу интеграциялык процесстеги экономиканын татаал түзүмүн таанууга мүмкүндүк берет, аны экономикада колдонуу интеграциялык процеске катышкан өлкөлөрдүн ар биринин экономикалык жана финансылык максаттарына жетүүсү үчүн биргелешкен кызматташтыктын сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатат;

2) Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин интеграциялык өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири жалпы финансы рыногун түзүү болуп саналат. Бул милдетти чечүү капиталды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыз кылууга, тобокелдиктерди диверсификациялоого жана минималдаштырууга, финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана өз ара жол берүү боюнча чектөөчү тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет. Глобалдык экономикалык кризистин жана каржылоонун тышкы булактарына жеткиликтүүлүктү чектөөнүн шарттарында финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногун түзүү ЕАЭБ мамлекеттеринин экономикалык өсүшүнүн күчтүү импульсу болуп калат. Бул саясаттын чаралары зарыл болгон инфраструктураны жана жагымдуу ишкер чөйрөнү түзүүгө багытталган. Финансылык саясаттын маанилүү өзгөчөлүгү болуп улуттук экономикалык өнүгүүнүн артыкчылыктары катары аныкталган экономиканын тармактарына жана өндүрүш объекттерине акча капиталын которууга карата тандалма мамиле саналат. Экономикалык өнүгүүнүн кыйла кеңири деңгээлин эске алуу менен ЕАЭБдин финансы саясатын мындай түшүнүү “өнүгүү үчүн интеграция” дүйнөлүк концепциясы менен толук дал келбейт, биздин өлкө “кууп жетүүчү өлкө” шартында турат жана бул мамлекеттик бийлик финансылык интеграциялык саясаттын прагматикалык максаттарына, атап айтканда тездетилген санариптештирүү шарттарына багыт алышы керектигинин далили болуп саналат. Евразиялык интеграциянын контекстинде катышуучу өлкөлөрдүн рынокторунун финансылык интеграциясынын даражасынын маанилүү индикаторлору болуп төмөнкүлөр саналат: түздөн-түз чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү, акча капиталынын агымынын көлөмү.

3) жалпысынан изилдөөлөр көрсөткөндөй, экономикалык бирликтин стадиясында турган интеграциялык бирикме үчүн консолидацияланган бюджеттин болушу жөн гана зарыл. Бир жагынан, бул биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгү, экинчи жагынан – жаңы мүчө өлкөлөрдү тартуунун элементи, б.а. интеграциялык бирикменин үчүнчү өлкөлөр үчүн жагымдуулугун жогорулатуу, демек экономикалык таасир чөйрөсүн кеңейтүү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. ЕАЭБди өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиясынын жана экономиканы инновациялык модернизациялоого багытталган аны ишке

ашыруу механизмдеринин максаттары үчүн консолидацияланган бюджет керек, анын чыгаша бөлүгү административдик гана эмес, долбоордук чыгымдардан да турат.

4) ЕАЭБ өлкөлөрүнүн акыркы беш жыл ичиндеги төрт орточо жылдык көрсөткүчтөр боюнча тобокелдиктерге аналитикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, 2020–2021-жылдар мезгили – пандемиядан кийинки кризис мезгили, башкача айтканда бул мезгилде түз инвестициялар, резервдик активдер боюнча көлөмдөр кескин төмөндөп жатат, пандемия мезгилинде айрым туруктуулукту Кыргыз Республикасы гана көрсөтүп турат, сыягы биздин экономиканын финансылык түзүүчүсү дүйнөлүк экономикага катуу интеграцияланган эмес жана кандайдыр бир күчтүү терс өзгөрүүлөрдү дээрлик аз сезген фактор таасир этет.

5) ЕАЭБге мүчө мамлекеттеринин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдик профилдерин кароо бизге каралып жаткан өлкөлөрдүн улуттук финансы системаларынын туруктуулугунун абалын кыйла так деталдаштырууга жана окшош тобокелдик профилдери бар өлкөлөрдүн топторун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Мындай деталдаштыруу төмөнкүлөрдү көрсөттү: биринчиден, дээрлик бардык өлкөлөр капитал агымынын туруксуздугун азайтууга жетишти же кризис мезгилдегиге караганда катуу өсүшүнө жол берилген жок. Кыргыз Республикасы (капиталдын бардык элементтери боюнча орточо өзгөрүүнүн өсүшүн көрсөттү), Казакстан Республикасы (портфелдик жана башка инвестициялардын агымынын орточо өзгөрүүлөрдүн өсүшү) буга кирбейт. Экинчиден, дээрлик бардык өлкөлөр улуттук валютада номиналдаштырылган карыздын тез өсүшүн көрсөттү, бул улуттук валютанын кескин арзандашын көрсөтүп турат. Россия Федерациясы, Беларусь Республикасы кирбейт. Үчүнчүдөн, айрым өлкөлөр натыйжасыздыктын күчөшүн көрсөттү (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келишинен улам капиталдын бурмаланышы), анткени эл аралык резервдердин, учурдагы эсептин жана капиталдын агымынын (Казакстан), эл аралык резервдердин (Армения) орточо өзгөрүү динамикасы өстү. Төртүнчүдөн, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин көпчүлүгү пандемиядан кийинки кризистен кийин улуттук системанын туруктуулугунун тобокелдиктерин тигил же бул өлчөмдө азайтууга жетишти деген тыянак чыгарууга болот. Бирок Россия Федерациясы кризистен кийин тобокелдиктин эң чоң өсүшүн көрсөткөн жалгыз мамлекет болуп калды. Мунун себебин ЕАЭБдин башка мүчө мамлекеттерине салыштырмалуу бул мамлекеттин финансы системасынын интеграциясынын жогорку деңгээлин, ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу анын дүйнөлүк финансы системасына киргизүүнүн жогорку деңгээлин таануу керек. ЕАЭБдин калган мүчө мамлекеттери кризисте капиталдын агымын чектөө саясатын жүргүзгөн (ар кандай катаалдыкта), бул аларга тобокелдиктердин өсүү темпин аздыр-көптүр кармап турууга же алардын төмөндөшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берди.

б) валюта бирлигин түзүү үчүн, мисалы валюта бирлигине потенциалдуу катышуучу өлкөлөрдүн паритеттик курстарынын бирдей көрсөткүчтөрү зарыл. Болбосо паритети кыйла төмөн өлкөлөргө (атап айтканда Беларусь жана Кыргызстан) бардык экономикалык көрсөткүчтөрдү, анын ичинде товарларга жана кызмат көрсөтүүлөрдү теңдөө зарылдыгынан улам ревальвация коркунучу жаралат.

7) салыктык башкарууну шайкеш келтирүүгө, анын ичинде уюштуруучулук түзүмдөрүн бирдейлештирүүгө; салык төлөөчүлөрдү жана салык салуу объекттерин эсепке алуунун бирдиктүү тартибин жана эрежелерин аныктоого жана колдонууга; салык декларацияларынын бирдиктүү формаларын (анын ичинде бирдиктүү тилде) иштеп чыгууга; салык контролун жүзөгө ашыруунун бирдиктүү принциптерин, формаларын жана методдорун киргизүүгө; салыкты эсептөө үчүн базаны түзүүнүн тартибин аныктоого; КНСтин кош салык салуу тобокелдигин болтурбоо максатында экспорттолуучу жана импорттолуучу жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн бирдиктүү тизмегин аныктоого; мүлк салыгын бирдейлештирүүгө көңүл буруу максатка ылайыктуу, бул салык базасын жана салык салуу объектин аныктоо боюнча бирдиктүү эрежелерди иштеп чыгууда жана ишке киргизүүдө жүзөгө ашырылышы мүмкүн; жеке жактардын кирешелерине салык салууну бирдейлештирүү, бул үчүн салык базасын (анын ичинде социалдык чегерүүлөрдү жана кирешенин прогрессивдүү системасын эске алуу менен) кайра карап чыгуу жана бирдейлештирүү керек.

8) макулдашылган валюта саясатын жүргүзүү максатында ЕАЭБ өлкөлөрү төмөнкү чараларды көрүүгө тийиш: мүчө мамлекеттердин резиденттеринин чет өлкө валюталарын мүчө мамлекеттердин банктары аркылуу чектөөсүз сатып алуу жана сатуу мүмкүнчүлүгү үчүн шарттарды түзүү жолу менен чектөөсүз төлөм балансынын учурдагы жана капиталдык беренелери боюнча улуттук валюталардын конвертациясын камсыз кылуу; мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосунда өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталарды колдонууну кеңейтүүнүн базасында мүчө мамлекеттердин ортосундагы төлөм-эсептешүү мамилелеринин механизмин өркүндөтүү; мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы өз ара соодага тоскоол болгон улуттук валюталардын расмий алмашуу курстарынын көптүгүнө жол бербөө; мүчө мамлекеттердин интеграцияланган валюта рыногун түзүү; ар бир мүчө мамлекеттин өзүнүн мүчө мамлекеттердин резиденттери болуп саналган жана ушул мүчө мамлекеттин мыйзамдарына ылайык улуттук режим берилген шартта банктар аралык конверсиялык операцияларды жүргүзүү үчүн валюталык операцияларды жүзөгө ашыруу укугуна ээ болгон банктардын ички валюта рыногуна уруксат берүүсүн камсыз кылуу.

ЕАЭБ өлкөлөрүн андан ары ийгиликтүү интеграциялоо үчүн белгилүү бир шарттар түзүлүүгө тийиш: айрым өлкөлөрдө инфляциянын темпинин төмөндөшү, ЕАЭБдин айрым өлкөлөрүнүн монетизация деңгээлдери жогорулатылды, ППС менен алмашуу курсунун ортосундагы ажырым кыскартылды, валюталык жана салыктык жөнгө салуу жана контролдоо

жаатындагы мыйзамдар шайкеш келтирилди, финансы рынокторун бирдей өнүктүрүүгө жетишилди, экономикалык интеграция процесси аяктады.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

1. Европа экономикалык комиссиясы (жооптуу) 2040-жылга чейинки мезгилде ЕАЭБди өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда финансылык интеграцияны өнүктүрүүнүн улуттук экономикалык системаларга тийгизген таасиринин оң жактарын гана эмес, терс жактарын да эске алуу керек, башкача айтканда финансылык интеграция жаңы финансы чөйрөсү менен байланышкан тобокелдиктерди баалабай коюуга алып келет, бул активдерге баалардын кескин өсүшүнө алып келет; финансылык интеграциялык процесстерди кыянаттык менен пайдалануу финансылык кризистин себеби болгон жана болуп калышы мүмкүн.

2. салык жана бажы чөйрөсүндө санариптештирүүнү өнүктүрүүнү мүнөздөгөн эл аралык рейтингдерде өлкөнүн позициясын жогорулатуу, атап айтканда тармактык даярдык индексин, интернеттин өнүгүү деңгээлин жогорулатуу, айрыкча өлкөнүн региондорунда интернеттин баасын төмөндөтүү, тышкы экономикалык ишти жүргүзүүдө мамлекеттик кызматчылардын санариптик компетенттүүлүгүн жана ишкерлердин санариптик сабаттуулугун жогорулатуу;

3. ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн уюшкан рынокторунда улуттук валюта соодасын өнүктүрүү, ошондой эле валюта рыногунун катышуучуларынын аларга жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу жана Евразиялык валюта фонду түрүндө мындай системаны институтташтыруу боюнча андан аркы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен, Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы ЕАЭБдин жаңы валюта-каржы саясатын тестирлөө катары пилоттук долбоорду европалык “валюталык жылан” механизмин ишке киргизүүнү демилгелөө.

4. Мындай тесттик механизмди ишке ашыруу үчүн кыргыз сомун четтөөлөр диапозонундагы рублдин курсуна каттаса болот, мисалы, 2,5-3% – тар коридор (“жылан”), ошол эле учурда Россиянын Борбордук Банкынын саясатына ылайык рубль АКШ долларына карата белгилүү бир коридордо – кенен коридордо, балким 5-10% алкагында кармалышы болжолдонууда.

5. ЕЭК тарабынан мамлекеттердин экономикасынын өнүгүү деңгээлин жана түзүмүн, жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын натыйжалуулугун, салыктык башкаруунун таасирдүүлүгүн, мамлекеттердин экономикалык өнүгүү даражасына таасир эткен башка факторлорду эске алуу менен акциздердин ставкаларын шайкеш келтирүүнүн экономикалык зарылдыгына жана максатка ылайыктуулугун аналитикалык колдоо; бирдиктүү рынокту түзүүгө, өз ара сооданын деңгээлине, бизнестин жоготууларына ж. б. таасир этүүчү, экспорттук-импорттук алмаштыруучу тармактарга түрткү берүү жаатындагы бизнеске ар кандай салык жүктөрүнүн таасирин баалоо;

6. ЕЭК тарабынан түз салыктар боюнча төмөнкүлөр сыяктуу натыйжалуу чараларды: салык салуудан качууга каршы аракеттенүү, контролдоочу чет

өлкөлүк компаниялардын эрежелери, капиталдаштыруунун жетишсиздиги, ошондой эле кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди мыйзамсыз колдонууга каршы аракеттенүү боюнча чаралар: санариптик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү берүү боюнча; электрондук сооданы жүзөгө ашыруу боюнча; жеке жактар тарабынан жеке пайдалануу үчүн товарларды ташып келүүдө КНСтен бошотуу боюнча салык мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча чараларды иштеп чыгуу.

7. ЕЭК иштеген мезгилде Бажы кодексине кыйла актуалдуу өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча ишти тездетүү, анткени трансчек аралык интернет-сооданы тескөө маселелеринин жөнгө салынбагандыгы, товар агымдарынын олуттуу бурмаланышына жана натыйжада ЕАЭБ өлкөлөрүнүн бюджеттеринин жоготууларына алып келүүдө.

8. ЕАЭБ өлкөлөрү тарабынан ЕАЭБде бажы операцияларын жүргүзүүнүн, бажы контролун жүргүзүүнүн, маалымат алмашуунун, тобокелдиктерди башкаруу системаларын бирдейлештирүүнүн жана имплементациялоонун бирдиктүү стандартын иштеп чыгууну жана кабыл алууну тездетүү. Бажы органдары бажы контролунун жүрүшүндө, улуттук таандыктыгына карабастан, тобокелдиктин бирдей деңгээлиндеги товардык партияларды текшерүүдө бирдей “контролдук жүктү” камсыз кылышы үчүн тобокелдиктерди башкаруу системасына ылайык регламенттелген чаралардын жана иш-чаралардын бирдейлештирилген комплексин колдонууга тийиш.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

- 1. Карабекова, А.К.** Вопросы взаимодействия налоговых и таможенных органов Кыргызстана [Текст] / Карабекова А.К., Рыспаева А.К. // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2019. - № 2 (25). - 160-164 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41291212>.
- 2. Карабекова, А.К.** Подходы организации налоговых проверок [Текст] / Карабекова А.К., Рыспаева А.К. // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. - 2019. - №25 - 164-171 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41291213>.
- 3. Карабекова, А.К.** Некоторые аспекты функционирования Кыргызской Республики в интеграционном объединении ЕАЭС [Текст] / Карабекова А.К. // Евразийское Научное Объединение. – 2020. - №12 (70). - 249-253 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44560379>.
- 4. Карабекова, А.К.** Некоторые аспекты формирования и развития финансовой политики Кыргызской Республики в рамках интеграционного объединения ЕАЭС [Текст] / Карабекова А.К. // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2021. - № 2 (33). – 200-206 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47283301>.

5. **Карабекова, А.К.** Цифровизация как фактор повышения конкурентоспособности экономики Кыргызской Республики [Текст] / Карабекова А.К., Исланова Р.У. // Евразийское Научное Объединение. – 2020. - №12-4 (70). - 244-249 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44560378>.
6. **Карабекова, А.К.** Взаимодействие Кыргызской Республики и стран-членов ЕАЭС в условиях формирования общего финансового рынка [Текст] / Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2021. - № 3 (34). – 21-28 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48113352>.
7. **Карабекова, А.К.** О цифровизации налоговых процедур в Кыргызской Республике [Текст] / Карабекова А.К., Рысбаева А.К., Марсов Р.М., Турсуналиев А.Ш. // Евразийское Научное Объединение. – 2021. - №4-3 (74). - 247-251 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45754492>.
8. **Карабекова, А.К.** Некоторые аспекты стратегии управления налогами и акцизами Кыргызской Республики в рамках интеграционного развития ЕАЭС [Текст] / Карабекова А.К. // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. - 2021. - №2 (33). - 206-216 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47283302>.
9. **Карабекова, А.К.** Налогообложение электронной коммерции [Текст] / Карабекова А.К., Рысбаева А.К., Шайлообеков Ж.Ш., Тойчубеков К.Ш., Муратбеков К.М. // Актуальные вопросы современной экономики. – 2022. - №5. - 692-704 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48623237>.
10. **Карабекова, А.К.** Проблемы гармонизации взаимоотношений между налогоплательщиками и налоговыми органами [Текст] / Карабекова А.К., Ахматалиева В.А., Имаралиева Т.С. // Известия ВУЗов Кыргызстана. - 2023. - № 3. - 108-111 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49731597>.
11. **Карабекова, А.К.** Внешняя и взаимная торговля Кыргызской Республики в рамках интеграционного объединения ЕАЭС [Текст] / Карабекова А.К., Караева А.М. // Актуальные вопросы современной экономики. – 2022. - № 3. - 164-174 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48260677>.
12. **Карабекова, А.К.** Анализ развития финансовых каналов интеграционного развития стран ЕАЭС (на примере денежных переводов) [Текст] / Карабекова А.К., Мурзаibraим уулу Ренат, Ташболотов Ж.Ж. // Российский экономический вестник. – 2023. - № 6. - 171-177 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54738535>.
13. **А.К. Karabekova,** Advanced Development of Economies Based on the Digital Competitiveness: Consequences for the Balance and Financial Sustainability of the World Economic System [Текст] / А.К. Karabekova, В.В Esenalieva, S.A Makkaeva. // Challenges of the Modern Economy: Digital Technologies, Problems, and Focus. Innovation. – 2023. - Part F1. - 355–358 б. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?author.Id=5848658080>.
14. **Карабекова, А.К.** Евразия экономикалык биримдигинин каржы механизмдери жана анын негизги мүнөздөмөлөрү [Текст] / Карабекова А.К. //

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2023. - № 1 (40). - 27-31 б.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=61878660>.

15. Карабекова, А.К. ЕАЭБдин бажы секторунда интеграциялык өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү [Текст] / Карабекова А.К., Абдиева А.И. // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары. – 2023. - № 2 (41). - 4-13 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=61878648>.

16. Карабекова, А.К. Некоторые аспекты стратегии управления государственным долгом Кыргызской Республики в рамках интеграционного объединения ЕАЭС [Текст] / Карабекова А.К., Есеналиева Б.Б // Сегодня и завтра Российской экономики. – 2023. - № 118. - 120-130 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=67202504>.

17. Карабекова, А.К. Евразия экономикалык биримдигине мүчө өлкөлөрүнүн салык саясатынын айрым аспектилери [Текст] / Карабекова А.К. // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы. – 2024. - № 34. - 124-130 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=67852076>.

18. Карабекова, А.К. Евразия экономикалык биримдигинин акча-кредиттик интеграциясынын айрым аспектилери [Текст] / Карабекова А.К., Ташболотов Ж.Ж. // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы. – 2024. - № 34. - 131-137 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=67852077>.

19. Карабекова, А.К. О перспективах создания евразийского валютного фонда с учетом опыта Чианг-Майской инициативы [Текст] / Абдиева.А.И., Карабекова А.К., Мамытов.У. // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы. – 2023. - № 31. - 98-104 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54083382>.

Карабекова Аида Камилжановнанын 08.00.10 - финансы, акча жүгүртүү жана кредит адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Евразия интеграцияларын өнүктүрүүнүн финансылык аспекттери” темасындагы диссертациясынын резюмеси

Негизги сөздөр: евразия интеграциясы, евразия экономикалык бирлиги, финансы-экономикалык интеграция, финансы саясаты, банк жана камсыздандыруу рыногу, финансы каналы, валюталык интеграция, валюта саясаты, инвестициялар, салык саясаты, бажы кызматташтыгы, бажы тарифи, бажы алымы, евразия экономикалык комиссиясы, финансылык туруктуулук, финансылык механизм.

Иштин изилдөө объекти – Евразия экономикалык бирлигине мүчө өлкөлөрдүн финансы системалары жана рыноктору.

Изилдөөнүн предмети – Евразия мейкиндигиндеги финансылык интеграцияны өнүктүрүүнүн уюштуруу экономикалык мамилелери.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери – Евразия мейкиндиги өлкөлөрүнүн интеграциясынын алкагында өлкөлөрдүн туруктуу блогун калыптандыруунун кыймылдаткыч күчү катары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы системаларын жана рынокторун жакындатуу максатында ЕАЭБде финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдуу багыттарын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методдору: финансылык, статистикалык талдоо методдору, салыштырмалуу талдоо жана эксперттик баалоо методдору кызмат кылды.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: финансы-экономикалык интеграциянын артыкчылыктары белгиленди жана региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоонун методдору, мамилелери аныкталды; ЕАЭБде финансылык саясаттын комплекстүү мүнөздөмөсү берилди жана “финансы-экономикалык интеграция” аныктамасынын автордук түшүндүрмөсү сунушталды; ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптары бөлүндү жана финансы рыногунун элементтерин өнүктүрүү тенденциялары аныкталды; ЕАЭБде региондук финансы механизмдерин түзүүчү түзүмдөр, ошондой эле ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдиктеринин профилдери аныкталды; көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоонун негизинде төлөм балансы менен ЕАЭБдин ИДПсынын ортосундагы байланыш аныкталды, 2035-жылга чейин ЕАЭБдин ИДПсын өнүктүрүү болжолу жасалды.

Пайдалануу даражасы: изилдөөнүн натыйжалары мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан евразия финансы-экономикалык интеграция маселелери боюнча программаларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Сунушталган материалдар “интеграциялык” экономиканын келечектүү өнүгүп жаткан багытында окуу материалдарын, окуу куралдарын жазууда жана иштеп чыгууда пайдалуу болушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Карабековой Аиды Камилжановны** на тему **“Финансовые аспекты развития евразийской интеграции»**, представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности **08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит**

Ключевые слова: евразийская интеграция, евразийский экономический союз, финансово-экономическая интеграция, финансовая политика, банковский и страховой рынок, финансовый канал, валютная интеграция, валютная политика, инвестиции, налоговая политика, таможенное сотрудничество, таможенный тариф, таможенная пошлина,

евразийская экономическая комиссия, финансовая стабильность, финансовый механизм.

Объектом исследования данной работы – финансовые системы и рынки стран-членов Евразийского экономического союза.

Предметом исследования – факторы, способствующие и препятствующие финансовой интеграции в Евразийском пространстве.

Цель и задачи исследования - разработка концептуальных направлений оптимизации финансовой политики в ЕАЭС в целях сближения финансовых систем и рынков стран ЕАЭС как движущей силы формирования устойчивого блока стран в рамках интеграции стран евразийского пространства.

Методы исследования: послужили методы финансового, статистического анализа, методы сравнительного анализа и экспертных оценок.

Полученные результаты и их новизна: Обозначены преимущества финансово-экономической интеграции и выявлены методы, подходы к оценке уровня и степени финансовой интеграции в региональных объединениях; дана комплексная характеристика финансовой политики в ЕАЭС и предложена авторская трактовка дефиниции «финансово-экономическая интеграция»; выделены этапы построения общего финансового рынка и выявлены тенденции развития элементов финансового рынка ЕАЭС.

Степень использования: результаты исследования, могут быть применены при разработке программ органам государственного управления по вопросам евразийской финансово-экономической интеграции.

Область применения: Представленные материалы могут быть полезны при написании и разработке учебных материалов, пособий в перспективно развивающемся направлении «интеграционной» экономики.

SUMMARY

Dissertation by Aida Kamilzhanovna Karabekova on the topic “Financial aspects of the development of Eurasian integration”, submitted for the degree of Academic doctorate of Economics in specialty 08.00.10 - Finance, money circulation and credit

Key words: Eurasian integration, Eurasian Economic Union, financial and economic integration, financial policy, banking and insurance market, financial channel, monetary integration, monetary policy, investments, tax policy, customs cooperation, customs tariff, customs duty, Eurasian Economic Commission, financial stability, financial mechanism

The object of study of this work is the financial systems and markets of the member countries of the Eurasian Economic Union.

The subject of the study is the factors that promote and hinder financial integration in the Eurasian space.

The purpose of the study is to develop conceptual directions for optimizing financial policy in the EAEU in order to bring together the financial systems and markets of the EAEU countries as a driving force for the formation of a stable block of countries within the framework of the integration of the countries of the EAEU.

Research methods: the methods of financial, statistical analysis, methods of comparative analysis and expert assessments were used.

The results obtained and their novelty: The advantages of financial and economic integration are outlined and methods and approaches to assessing the level and degree of financial integration in regional associations are identified; a comprehensive description of financial policy in the EAEU is given and an author's interpretation of the definition of "financial and economic integration" is proposed; the stages of building a common financial market are highlighted and trends in the development of elements of the EAEU financial market are identified.

Degree of use: the results of the study can be applied in the development of programs for public administration bodies on issues of Eurasian financial and economic integration.

Scope of application: The presented materials can be useful in writing and developing educational materials, manuals in the promising direction of the "integration" economy.